

Předmluva

Podobně jako je možné charakterizovat teenagery obrazem pohybu mezi dvěma mlýnskými kameny, které představují na jedné straně končící dětství a na straně druhé nadcházející dospělost, platí uvedená metafora i pro autory knih o delikvenci mládeže. Rádi by oslovili co nejširší spektrum čtenářů, kterých se toto téma více či méně intenzivně dotýká, a zároveň ukázali stav věcí v plné konkrétnosti a s přiměřenou přesností údajů i silou argumentů. Od výzkumníků asi málokdo očekává karatelská pojednání o zkaženosti dnešní mládeže, stejně tak jako volné úvahy o „duchu doby“ či o složitosti světa. Zkoumání názorů, chování a zkušeností mládeže (v dalším textu půjde především o dívka školou povinná) ovšem není zrovna snadnou záležitostí už proto, že se dotýká otázek vysoce citlivých, a tudíž z metodologického pohledu více než komplikovaných.

Laskavý čtenář nechtě toto konstatování nepovažuje za lacinou výmluvu. Cílem projektu¹, jehož výsledky tato knížka přináší, zůstává snaha popsat co nejvěrohodněji a spolehlivě současný stav delikvence mládeže v období, kdy končí povinnou školní docházku, zachytit proměny situace za několik posledních let a rozkrýt celou řadu souvislostí

1) Tato publikace byla vydána s finanční podporou Programu rozvoje vědních oblastí UK č. P07 s názvem *Psychosociální kvality lidského života* a projektu Grantové agentury UK č. 324413 s názvem *Specifika delikvence mládeže: komparativní analýza výskytu, příčin a možností prevence delikventního chování mládeže*, řešených na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze.

a faktorů, které tvoří pozadí studovaného fenoménu. Základním prostředkem se v tomto směřování stává systematická deskripce stavu a na ní navazující hluboká analýza vztahů a souvislostí. V této fázi zpracování výsledků zatím spíše jen shromažďujeme náměty na řešení některých problémů: mnoha souvislostem je nejprve třeba porozumět, abychom dokázali odpovědně uvažovat o prevenci nežádoucích jevů nebo o efektivní intervenci tam, kde už jaksí přesahují únosnou míru. Tento přístup se nám arcí jeví jako korektnější, než by představovalo autoritativní doporučování receptů poskládaných ze zkušeností z různých koutů světa nebo opakování tezí, které postupem času často docela nenápadně ztratily svoji platnost.

Delikvenci mládeže se samozřejmě zabývá řada studií, a zejména na vysokých školách jsou studenti mnoha oborů vedeni k opakovanému zkoumání jejich nejrůznějších a často dílčích aspektů. Určítým limitem zde zůstává omezenost záběru takto prováděných sondáží (nemluví o tom, že při realizaci našeho opravdu „velkého“ výzkumu jsme mnohokrát narazili na problém „zamoreni“ terénu, tedy přetížení škol výzkumnými akcemi všeho druhu). Mimochoodem nám to připomíná milou povinnost poděkovat všem ředitelům a ředitelkám škol, kteří potřeby našeho výzkumu pochopili a sběr dat umožnili. Chceme proto publikovat výsledky našeho výzkumu v poměrně rozmáchlém formátu tak, aby další badatelé našli v knize oporu pro porovnání výsledků a zkušeností (a neobjevovali již objevené...). Neskromnou ambicí pak zůstává i možnost nabídnout v knize základní teoretické a metodologické inspirace k volbě dalších výzkumných témat i metod jejich zpracování.

První část knihy věnuje pozornost úvodnímu představení tématu, charakteristice projektu a získaných dat (kapitola 1 – *Delikvence mládeže jako výzkumné téma [a metodologická výzva]*). Představíme základní ukazatele delikvence, typy zkoumaných delikventních činů a vývoj delikvence napříč oběma vlnami šetření v rámci „mateřského“ projektu ISRD. Dále porovnáme zjištěný trend s oficiálními policejními statistikami. Popíšeme také základní koreláty či specifikuující faktory delikvence, jako jsou pohlaví, věk, etnicita a náboženství (kapitola 2 – *Prevalence delikvence mládeže*). Kapitola 3 s názvem *Rizikové chování* zmapuje vztah mládeže k užívání alkoholu a drog, stejně jako souvislost mezi

rizikovým a delikventním chováním. Diskutovány budou také základní prevalence viktimizace, problematika opakované viktimizace, ohlašování újm na policii, vztah viktimizace a sociodemografických charakteristik dítěte či souvislost mezi viktimizací a delikvencí (kapitola 4 – *Viktimizace*).

Ve druhé části knihy se zaměříme na souvislost mezi delikvencí mládeže a okolnostmi sociálního prostředí (kapitola 5 – *Rodina a delikvence*; kapitola 6 – *Vztah delikvence a školy*; kapitola 7 – *Trávení volného času, delikventní kamarádi a delikvence*), respektive individuálními faktory (kapitola 8 – *Sebekontrola jako protektivní faktor delikvence mládeže*). Jak naznačují dále postupně představované teorie, právě s nízkou sebekontrolou, slabým poutem k rodičům, špatným vztahem ke škole, nevhodným trávením volného času a vyšším počtem delikventních kamarádů se zvyšuje pravděpodobnost individuální delikvence.

Naše kniha chce českému čtenáři přiblížit dvě vlivné teorie výkladu delikventního jednání, které se staly východiskem mnoha navazujících výzkumů. Teorii situačního jednání a teorii procedurální spravedlnosti budeme empiricky ověřovat v kapitole 9 – *Morálka a příležitosti – delikvence mládeže z pohledu situační teorie Pera-Olofa H. Wikströma* a v kapitole 10 – *Důvěra mládeže v policii a delikvence*.

V závěru knihy se zaměříme na samotnou metodu zkoumání delikvence prostřednictvím výzkumů založených na dotaznících. Kapitola 11 *Techniky znáhodněné odpovědi v self-reportovém výzkumu delikvence* představí testování nových postupů dotazování s cílem zpřesnit odpovědi respondentů, a tedy ještě zvýšit validitu a reliabilitu self-reportových výzkumů.

Pro některé čtenáře může znamenat tato kapitola ne zcela příjemné překvapení, když po přečtení velké části knihy zjistí, že k některým údajům je třeba přistupovat s opatrností. Nechceme počítat s tím, že takových vytrvalců bude jen menšina a že hlavní přínos publikace bude hledán v její první polovině. Vycházíme z přesvědčení, že výzkumníci tak či onak vždy nesou svoji kůži na trh, že vystavují svou práci diskusi i potenciální kritice. Není proto překvapivé, že si sami aktivně kladou nepřijemné otázky, že se nespokojují s dosaženým stavem poznání a že hledají náměty pro další, ještě kvalitnější založený

výzkum. Nechystáme tedy čtenáři krutou pointu typu „všechno je jinak“, chceme spíše vyjádřit naději, že v budoucnu bude možno pokročit ještě o kus dál.

Autorský tým se tedy rovněž ocitá mezi dvěma mlýnskými kameny: na jedné straně hromadí doklady o stavu věcí a místy takřka bombarduje čtenáře čísly a argumenty, které ho mají zaujmout a přesvědčit, na druhé straně by rád zůstal nad věcí a (sebe)kriticky reflektoval problémy výzkumu založeného na vzájemné a leckdy křehké důvěře mezi badatelem a respondenty. Sdílíme přesvědčení, že často důležitější než samotná čísla jsou závěry o tendencích, o faktorech, o možných příčinách jevů a jejich důsledcích. Budeme rádi, když tuto naši pozici čtenář přijme a pochopí.

V jednom dnes již klasickém českém filmu zaujímá čestné místo scéna, v níž rachotící mlýnské soustrojí fatálně přehluší vypravěče a jeho skvělou historiku. Můžeme si v této souvislosti jenom přát, aby mašinerie čísel a exaktních statistických analýz, o něž přirozeně usilujeme, takřkajíc nesemlela na prach jinak docela poutavé vyprávění o stavu části české mládeže v čase vlastně stále ještě přítomném.

Praha 30. 6. 2014

Jiří Buriánek

Kapitola 1

Delikvence mládeže jako výzkumné téma (a metodologická výzva)

Delikvence mládeže patří v současnosti mezi hlavní kriminologická témata. Studium problémového a nezákonného chování dětí a jeho souvislostí je obecně považováno za velmi důležité, protože právě v raném věku člověka existuje největší pravděpodobnost jeho nápravy a opětovné integrace do společnosti. Je přitom zřejmé, jaké výhody skýtá zhodnocení stavu delikvence mládeže konkrétní země na základě mezinárodních dat. Na přelomu devadesátých let 20. století proto slíly v kriminologii, stejně jako v dalších vědních disciplínách, potřeba komparativního výzkumu, který by přinesl informaci o případných rozdílech nebo naopak podobnostech existujících mezi různými evropskými zeměmi a kulturami. Porovnání oficiálních policejních, soudních nebo vězeňských statistik však přináší řadu problémů. Země se liší v definicích a pravidlech evidence trestných činů, systémech trestní justice, organizaci policejní práce nebo strategiích prevence, což srovnání do značné míry limituje (Junger-Tas et al., 2012). S vědomím těchto problémů a snahou o jejich maximální eliminaci poskytuje mezinárodní statistiky kriminality Rada Evropy v publikaci European Sourcebook of Crime and Criminal Justice Statistics (např. Aebi et al., 2010), která

pravidelně vychází již od roku 1995. Jeden z vůbec prvních mezinárodních srovnávacích výzkumů, který se zabýval kriminalitou a obětními trestnými činy a který umožňoval ověření trendů odvozených z oficiálních statistik, nese název International Crime Victim Survey (ICVS). Jde o pravidelné viktimologické šetření se standardizovaným postupem dotazování, kterého se pravidelně účastní řada zemí z celého světa (Enzmann et al., 2010; van Dijk, van Kesteren & Smit, 2007). V roce 1990 však přichází výzkumné centrum WODC² s myšlenkou realizace self-reportového mezinárodního výzkumu se zaměřením na delikvenci mládeže, do té doby značně opomíjeného tématu (Steketee, Moll & Karpdís, 2008).

Metoda self-reportů aneb mládež sama o sobě

Self-reportový výzkum je založený na anonymní výpovědi respondentů (především mládeže) o tom, zda se v minulosti dopustili nějakých delikventních činů, a pokud ano, kolikrát se tak stalo v určitém časovém období (celý život, rok, 6 měsíců apod.).³ Není přitom důležité, zda byl pachatel odhalen či potrestán. K hlavním výhodám takto koncipovaných výzkumů tak patří jejich schopnost zachytit kromě registrované (oficiální) kriminality také kriminalitu latentní, tedy skutky, které nebyly policií odhaleny, případně zaevidovány. Kromě měření delikventních činů rovněž umožňuje zachycení různých forem problémového chování, které mohou s individuální delikventní činností silně korelovat. Jde především o konzumaci alkoholu či drog a záškoláctví. Dotazníkové šetření je také vhodným způsobem, jak od respondenta zjistit více informací týkajících se jeho postojů, rodiny, školy, trávení volného času či sociodemografických charakteristik, což nám dává možnost a prostřed-

2) Wetenschappelijk Onderzoek – en Documentatiecentrum = Výzkumné centrum ministerstva spravedlnosti se sídlem v Haagu (Nizozemsko).

3) Zatím budeme používat původní označení metody i v počeštěné podobě adjektiva: podstata věci tkví pochopitelně v tom, že pachatelé sami uvádějí, čeho se dopustili, nicméně výrazy jako „přiznávající“, „zpovědní“, „autodeklarativní“ či snad dokonce „sebepráškačský“ by na stozumitelnosti výrazu nic nepřidaly.

ky k ověřování různých kriminologických teorií, které se snaží páchat delikvence vysvětlit.

Nebudeme však zastírat, že jako každý nástroj měření sociální reality má i metoda self-reportů své nevýhody (Aebi & Jaquier, 2008; Junger-Tas & Marshall, 1999; Thornberry & Krohn, 2000; Tomášek, 2013). Literatura uvádí, že může vést k zavádějícím výsledkům v případě jejího použití u dospělých jedinců. Tento problém se však nemusí týkat ani tak samotného nástroje měření, jako faktu, že se s jeho pomocí snažíme zjišťovat chování většinou přímo postižitelné zákonem. Jde tedy často o citlivé otázky. Odpověď na ně může dospělý jedinec vnímat jako určitou hrozbu (rizika vyšetřování nebo jen ztráty sociálního postavení, image apod.), a to i v případě, že se jedná o zcela anonymní šetření. Navíc předchozí výzkum testující metodu self-reportů u dětí a mladistvých ukazuje, že tyto věkové skupiny nemají příliš sklon svoji delikvenci v anonymním šetření zamlčovat (Junger-Tas & Marshall, 1999; Thornberry & Krohn, 2000). Rovněž samo přiznání některých deliktů může v určitém prostředí spíše posílit status a sebevědomí respondenta.

Kromě záměrného zkreslování výsledků respondentem však nelze opomenout ani fakt, že otázky týkající se delikvence a problémového chování kladou na paměť respondenta jisté nároky. Ten si musí přesně vybavit, zda určitý čin spáchal, a pokud ano, tak kdy a kolikrát. Časové zařazení skutku, stejně tak jako určení správné frekvence, může pro respondenta představovat nelehký úkol, a to především tehdy, pokud vypovídá o méně závažných činech. Důležitým faktorem, ovlivňujícím výpověď respondenta o trestných činech, kterých se v minulosti dopustil, může být také nepochopení významu otázky samotné anebo jeho schopnost porozumět psanému textu (problém vysoké míry analfabetismu u respondentů z méně vyspělých zemí). Správná a jednoznačná formulace otázek proto představuje klíčový moment při využívání metody self-reportů (Aebi, 2006).

Stejně jako každého dotazníku, který je využit pro měření delikventního chování respondentů, představují škály či baterie otázek měřící individuální delikvenci. Výzkumník je proto vždy nucen ověřit, zda jím použitá škála delikvence měří daný fenomén nejen spolehlivě (tj. reliabilně), ale především tak, jak je samotným výzkumníkem za-

mýšleno (tj. validně). V této souvislosti mluvíme nejčastěji o tzv. validitě obsahové, kritériální a konstruktové (Tomášek, 2013). Obsahová validita se ptá, zda je spektrum vybraných delikventních činů dostatečně pestré a uspokojivě pokrývá zkoumaný fenomén (např. neměříme pouze majetkové trestné činy), kritériální validita tento fakt ověřuje porovnáním výsledků self-reportového výzkumu s dalšími zdroji dat (oficiálními statistikami, viktimologickými studii) a konečně konstruktová validita zjišťuje kromě vnitřní stejnorodosti indikátorů a jejich konzistence ve vztahu k pojmu také třeba to, zda naměřená delikvence očekávaným způsobem koreluje s dalšími proměnnými, jako jsou např. věk, pohlaví, rodina, kamarádi apod. Význam detailního ověřování kvality škál měřících delikvenci přitom vyplynul ze samotné historie self-reportových výzkumů. Zejména na počátku jejich používání byly totiž koncepty delikventního a problémového chování často zaměňovány, což vedlo k nereálně vysoké prevalenci delikvence (Aebi & Jaquier, 2008).

Data jsou běžně sbírána na školách ve vybraných třídách. Tento postup může být do značné míry problematický, protože snižuje pravděpodobnost zastížení neproblémovějších jedinců (předpokládá se, že mohou být častěji za školou apod.). V porovnání s náhodnými výběry cílové populace se však ukazuje jako praktičtější a jeho realizace není tak obtížná (Junger-Tas et al., 2012). Dodejme, že během dotazování je obvykle nutná přítomnost tazatele kvůli kontrole podmínek sběru údajů, garanci anonymity a možnosti některé nejasnosti vysvětlit. Téměř každý self-reportový výzkum je tedy i tak organizačně a finančně velmi náročný.

I přes výše zmíněné nevýhody však bylo dokázáno, že self-reportové výzkumy jsou poměrně validním a reliabilním nástrojem měření delikvence mládeže a představují důležitý zdroj informací o tomto fenoménu (Junger-Tas & Marshall, 1999). Jde o nepostradatelný doplněk oficiálních policejních statistik, které přinášejí informace pouze o úřady registrované kriminalitě, a doposud realizovaných viktimologických výzkumů. Jak uvádějí Junger-Tas, Terlouw & Klein (1994, s. 2), self-reportová metoda „umožňuje zachytit kriminalitu, pro kterou neexistuje žádná obět, stejně jako charakteristiky pachatele. S její

pomocí lze navíc měřit prevalence a incidence trestných činů a vztah mezi typem zločinu a jeho pachatelem“.

Projekt International self-report delinquency study

Nyní se zaměříme na mezinárodní výzkumný projekt International self-report delinquency study (ISRSD), ze kterého pocházejí data, jež v této knize analyzujeme. První vlna tohoto projektu byla realizována v roce 1992 a účastnilo se jí celkem 13 zemí. Její hlavní ambicí bylo porovnat míry delikvence napříč zúčastněnými zeměmi, identifikovat individuální a sociální faktory, které s delikventním chováním korelují, a přispět k rozvoji metody self-reportů (Junger-Tas et al., 2012). Úkolem výzkumné skupiny bylo shodnout se na typu výběru respondentů, způsobu sběru dat, výzkumném nástroji a jeho obsahu a dalších důležitých převážně metodologických bodech projektu (Junger-Tas, Terlouw & Klein, 1994). A ačkoli může být tato vlna považována spíše za pilotní studii, přinesla cenné informace o delikvenci mládeže v mezinárodní perspektivě, přispěla ke zdokonalení výzkumů pomocí metody self-reportů a poukázala na nepopiratelný význam takových výzkumů pro vznik kriminologických teorií a jejich ověřování (Junger-Tas et al., 2012). Mimo jiné se například ukázalo, že páchání méně závažných delikventních činů (např. krádeže v obchodech) není mezi mládeží ničím neobvyklým.

Získané poznatky a zkušenosti byly využity při realizaci druhého (ISRSD-2) a následně i třetí (ISRSD-3) vlny výzkumu, kterých se zúčastnilo již více než třicet převážně evropských zemí včetně České republiky. Postupně došlo také ke zdokonalení a rozšíření původního dotazníku. Ten kromě různých forem jak běžných, tak závažných delikventních činů obsahoval také větší množství otázek měřících rizikové faktory delikvence odvozené z aktuálních kriminologických teorií. Jednalo se například o osobní postoje, životní styl, sebekontrolu nebo viktimizační zkušenost.

Projekt ISRSD je založen na anonymním self-reportovém šetření realizovaném mezi žáky 7. až 9. ročníků škol (přibližně 12–16 let). Vzhle-

dem k obtížnosti standardizovaného zkoumání žáků ze speciálních škol (především dětí s těžkými zdravotními problémy) a výchovných ústavů se projekt ISRD zaměřil pouze na žáky běžných základních škol a víceletých gymnázií. Byly umožněny pouze dva typy pravděpodobnostních výběrů celých tříd z dostupné databáze škol dané země: národní reprezentativní výběr s nadvýběrem pro jedno velké a jedno střední město nebo výběr měst (jedno velké, jedno střední a tři malá města). Data byla sbírána během školní výuky v rámci jedné vyučovací hodiny, přičemž výzkumné týmy jednotlivých zemí mohly zvolit mezi papírovou nebo on-line verzí dotazníku. Každý z respondentů mohl účast na výzkumu odmítnout. Stejně právo měli také rodiče žáků, kteří mohli s dotazováním svého dítěte vyjádřit písemný nesouhlas (Podaná & Buriánek, 2007).

V České republice byl výzkum ISRD organizován katedrou sociologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze (FF UK) pod vedením doc. PhDr. Jiřího Buriánka, CSc. Před realizací výzkumu ISRD-2 zde chyběla národní reprezentativní data o delikvenci mládeže pořizovaná metodou self-reportů (v minulosti proběhl pouze dílčí „Výzkum školní mládeže 1999“ uskutečněný v Plzni⁴), a proto jsme zvolili první zmíněný typ výběru, tedy národní reprezentativní výběr. Nadvýběr pro Prahu a Plzeň pak umožňoval srovnání výsledků studie s dalšími účastnickými mi zeměmi. Hlavní sběr dat, kterému předcházelo pilotní šetření s cílem ověřit relevantnost mezinárodního dotazníku v českém prostředí, proběhl na přelomu let 2006 a 2007 (dále jen 2007) a zajišťovala jej výzkumná agentura UNIVERSITAS.

Na jaře 2013 se Česká republika zapojila do zatím poslední, třetí vlny výzkumu (ISRD-3) a stejně jako v případě druhé vlny ji organizovala katedra sociologie FF UK. Pro zajištění maximální možné srovnatelnosti výsledků obou zmíněných vln výzkumu byl opět zvolen národní reprezentativní výběr s nadvýběrem pro Prahu a Plzeň. Sběr dat byl uskutečněn ve spolupráci se studenty sociologie na téže katedře, kteří před samotnou realizací výzkumu prošli školením pro tazatele, a byly jim poskytnuty veškeré potřebné informace o projektu ISRD. Také v po-

4) Některé výsledky výzkumu viz Stočesová a Thomová (2002).

rovnání s druhou vlnou výzkumu zaznamenal dotazník ISRD-3 četné změny, které se týkaly jak volby některých odlišných rizikových faktorů delikvence reflektujících aktuální směřování kriminologické teorie, tak i samotné formulace otázek měřících delikvenci. O těchto změnách se však detailněji zmíníme ve druhé kapitole této knihy⁵.

Jednotlivé školy byly v obou vlnách výzkumu vybírány z databáze základních škol a víceletých gymnázií, kterou nám poskytl Ústav pro informace ve vzdělávání. K dispozici jsme měli také počty tříd a žáků v jednotlivých ročnících. Pro třídy z velkých měst jsme jako stratifikační proměnné zvolili ročník a typ školy (základní škola – gymnázium). V případě ostatních měst jsme postupovali ve dvou fázích: první byly náhodně vybrány školy, následně pak dvě třídy z dané školy. Stratifikačním kritériem byly také regiony (NUTS2).

Projekt ISRD byl v České republice podpořen Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy a v roce 2013 také Magistrátem města Plzně, což vzhledem k nízkému počtu tammích škol velmi usnadnilo jeho průběh. Realizace výzkumu ISRD-2 byla možná díky grantu Daphne Evropské komise a následný výzkum ISRD-3 byl podpořen projektem Univerzity Karlovy PRVOUK a studentským výzkumným projektem Grantové agentury Univerzity Karlovy.

Teoretická východiska aktuálního zkoumání delikvence mládeže

Zatímco projekt ISRD-2 vycházel především z teorie sociálních vazeb (Hirschi, 1969) a obecné teorie kriminality (Gottfredson & Hirschi, 1990), cílem výzkumu ISRD-3 bylo testovat také teorii procedurální spravedlnosti (Tyler, 2006), teorii situačního jednání (Wikström, 2004) nebo teorii institucionální anomie (Messner & Rosenfeld, 2007). O všech těchto teoriích se krátce zmíníme v následující části textu. Většina z nich však bude blíže popsána a analyticky prověřována v jednotlivých kapitolách knihy. Teorie sociálních vazeb se dotýkají zejména

5) Konkrétní znění otázek uvádíme většinou v textu, úplnou verzi dotazníku mohou poskytnout na požádání autoři, viz též www.sociologie.ff.cuni.cz

kapitoly zaměřující se na analýzu mezi delikvencí, rodinou a školou (*Rolína a delikvence a Vztah delikvence a školy*). Teorii obecné kriminality zohledňuje kapitola o sebekontrolě jedince (*Sebekontrola jako protektivní faktor delikvence mládeže*). Na situační teorii jednáni se zaměřuje kapitola *Morálka a příležitosti – delikvence mládeže z pohledu situační teorie Pera-Olofa H. Wikströma*. Konečně testování teorie procedurální spravedlnosti je věnován prostor v kapitole s názvem *Důvěra mládeže v policii a delikvence*. Naproti tomu k testování teorie institucionální anomie jsou zapotřebí mezinárodní data, proto k němu bude možné přistoupit až po ukončení sběru dat ve všech účastnických zemích projektu ISRD-3, tj. v roce 2015.

Teorie sociálních vazeb

Starší kriminologické teorie se soustředily zejména na vysvětlení toho, proč se lidé nechovají konformně a páchají nezákonné věci. Hirschi (1969) však tvrdí, podobně jako jeho předchůdce Durkheim, že sklon k deviantnímu chování je vlastní každému jedinci, který se snaží naplnit své touhy a potřeby. Teorie sociálních vazeb proto nevychází z klasické otázky, proč lidé nedodržují společenská pravidla, naopak se ptá, proč je dodržují.

Deviantní chování se u jedince vyskytuje do té míry, do jaké jsou sociální vazby mezi ním a společností narušeny a zprůhrány. Mezi čtyři základní druhy vazeb řadíme pouto člověka k ostatním lidem (*attachment*), oddanost vůči společnosti a jejím cílům (*commitment*), účast na jejích konvenčních aktivitách (*involvement*) a víru v její hodnoty a normy (*belief*).

Silné pouto k lidem (*attachment*) znamená, že jedinci záleží na názorech druhých (rodinní příslušníci, učitelé nebo vrstevníci a kamarádi) a snaží se chovat podle jejich očekávání. Pokud má člověk toto pouto ke konformním členům společnosti, pak i on se snaží dodržovat její pravidla. Oddanost vůči společnosti a jejím cílům (*commitment*) plyne ze skutečnosti, že člověk během svého života investuje čas a energii do vzdělání a budování kariéry a tím si vymezuje své místo ve společnosti. Nekonformním chováním však riskuje ztrátu svých investic. Účast na konvenčních aktivitách (*involvement*) představuje čas věnovaný společ-

čenským aktivitám. Právě způsob trávení volného času mládeže bývá často diskutován v souvislosti s různými preventivními opatřeními delikvence, která spočívají v omezení příležitosti jedince páchat delikventní činnost. Nicméně již sám Hirschi (1969) při testování své teorie zjistil, že tato sociální vazba delikvenci spíše nezabraňuje. Konečně pokud člověk nevěří v hodnoty a normy uznávané společností (*belief*), nebude je pravděpodobně ani dodržovat (Podaná, 2011a).

Obecná teorie kriminality

Hlavním cílem Gottfredsona a Hirschiho (1990) bylo vytvořit univerzální teorii kriminality, která by mohla být aplikovatelná na různé společnosti s odlišným systémem trestní spravedlnosti, kulturou i historickým pozadím. Jak autoři uvádějí, klasické teorie zatím nebyly úspěšně ve vysvětlení pravé podstaty zločinu, protože nedokáží uspokojivě popsat rozdíl mezi zločinci a těmi, kteří pravidla společnosti neporušují. Přicházejí proto s vlastním konceptem nízké sebekontroly jako klíčové kriminogenní dispozice jedince, kterému zločin přináší okamžité a snadné uspokojení, vzrušení, krátkodobé zisky apod. Úroveň sebekontroly je obvykle závislá jak na osobních dispozicích dítěte, tak na kvalitě jeho výchovy ze strany rodičů a vzdělávacích institucí.

S využitím obecné teorie kriminality se Gottfredson a Hirschi pokusili o vysvětlení různých korelátů kriminálního chování (věk, pohlaví, etnicita, vrstevníci, škola, práce, rodinný život atd.). Zatímco rozdíl v trestné činnosti podle pohlaví (příp. etnického původu) lze jednoduše vysvětlit odlišnou úrovní sebekontroly, pokles kriminality s věkem je podle autorů historicky, kulturně a demograficky neměnný a postupně upouštění starších pachatelů od trestné činnosti je způsobeno osobním zráním, dospíváním a přirozeným stárnutím organismu. Nízká sebekontrola však negativně ovlivňuje prakticky všechny aspekty života. Takoví lidé mají tendenci být více agresivní, nespolehliví a sobečtí, a proto je pro ně složitější udržovat dobré rodinné vztahy nebo navazovat přátelství s konformními vrstevníky. Podobně také školní úspěch a získání stabilního zaměstnání, které souvisí se sebeovládáním a schopností jedince udržet disciplínu, jsou pro člověka s nízkou sebekontrolou často nedosažitelné.

Teorie situačního jednání

Jednou z nových, často zmiňovaných a také již mnohokrát empiricky testovaných kriminologických koncepcí je takzvaná teorie situačního jednání (SAT). Její autor Wikström (2004) předpokládá, že člověk se rozhoduje na základě různých alternativ jednání. Množství alternativ, které jedinec vnímá, je však podmíněno jeho individuálními charakteristikami a podmínkami dané situace, resp. prostředím, ve kterém se tento jedinec nachází. Kriminální jednání, které je autory definováno jako porušení morálních pravidel daných zákonem, je pak podle teorie situačního jednání výsledkem kombinace individuálního sklonu k porušování společenského řádu (osobní morálka, sebekontrola) a specifík kriminogenního prostředí, vhodného pro jeho porušení (morální kontext, sankce). Mechanismy vnitřní i vnější kontroly (sebekontrola, odstrašení) však do celého procesu vstupují až později a hrají důležitou roli pouze tehdy, pokud je spáchání trestného činu chápáno jako jedna z možných alternativ jednání.

Teorie procedurální spravedlnosti

Autor teorie procedurální spravedlnosti T. R. Tyler (2006) je přesvědčen, že dodržování zákonů nemůže být z dlouhodobého hlediska motivováno použitím síly. Tento způsob udržování společenského řádu je neefektivní a vyžaduje příliš mnoho finančních prostředků. Pokud však lidé věří v základní normy a pravidla společnosti, vcelku ochotně se jimi řídí.

Teorie procedurální spravedlnosti poukazuje na to, že legitimita trestněprávních institucí je spojena především s názory veřejnosti na férovost procedur, které dané instituce uplatňují (Sunshine & Tyler, 2003). Tato teorie se tedy podobně jako teorie sociálních vazeb ptá na to, proč lidé dodržují zákony. Je to proto, že máme strach z případného potrestání, nebo proto, že věříme ve spravedlivé jednání institucí? A je pro nás důležitější to, zda jsme v soudním sporu prohráli, nebo to, jak s námi soudci jednali? Odpovědi na dané otázky vycházejí ze dvou perspektiv dodržování zákonů (compliance, tedy poddajnosti, či lépe poslušnosti): instrumentální a normativní.

První zmíněná perspektiva předpokládá, že každý člověk jedná na základě zisků a ztrát. Hlavním mechanismem udržování společenského řádu je odstrašování a udílení trestů (sankcí) v případě nezákonného jednání. Normativní pohled, který Tyler upřednostňuje, je založen na morálních hodnotách člověka a vnímané legitimitě trestněprávních institucí (především policie a soudů). Dodržování zákonů je podmíněno tím, zda veřejnost chápe existenci těchto institucí jako opodstatněnou a důležitou pro chod společnosti a udržování společenského řádu.

Teorie institucionální anomie

Teorie institucionální anomie (IAT) staví na základech Mertonovy klasické teorie anomie (1938). Ten ji chápe jako důsledek rozporu mezi kulturně uznávanými cíli (především monetárním úspěchem) a institucionálně definovanými prostředky k jejich dosažení. Základním limitem této teorie je podle Messnera a Rosenfelda (2007) skutečnost, že se omezuje pouze na studium těchto prostředků a jejich nerovnoměrnou distribuci mezi členy společnosti. Opomíjí však specifika širší institucionální struktury, která je hlavním zdrojem anomie. Autoři věří, že dominantní postavení ekonomicky orientovaných institucí a pronikání jejich principů do dalších institucionálních sfér, jako jsou vzdělání, rodina, náboženství nebo politika, mohou být pro společnost kriminogenní. Například vzdělání je prostředkem k získání lepšího zaměstnání, a tedy ke generování zisku, stejně tak rodina je hodnocena na základě své schopnosti poskytnout jedinci „lepší a ekonomicky výhodnější“ život, zatímco kvalita rodinných vztahů, láska a zájem hrají spíše podřadnou roli. Kriminalita je tedy chápána jako výsledek společenského tlaku na dosažení monetárního úspěchu a slabého (kontrolního) vlivu sociálních neekonomicky orientovaných institucí.

Základní charakteristiky výběrových souborů ISRD-2 a ISRD-3 v České republice

V následujících kapitolách budeme na delikvenci mládeže nahlížet z různých perspektiv a budeme prezentovat výsledky výzkumu ISRD-3 relevantní pro danou oblast, které někdy doplníme i srovnáním s před-

chozí vlnou ISRD-2. Proto nyní stručně popíšeme základní charakteristiky obou výběrových souborů.

Vzhledem k záměrnému navýšení respondentů pro Prahu a Plzeň jsme pro oba datové soubory vytvořili váhy, které tuto nadprezentaci eliminují. Ty byly vypočítány na základě údajů o skutečném zastoupení žákovské populace v obou velkých městech. Zatímco vážená data jsou používána především pro analýzu četností sledovaných jevů, pro-

tože zde čtenář bude právem očekávat nabídku údajů reprezentujících Českou republiku jako celek, nevážená data jsou obvykle použita při bivaričních a vícerozměrných analýzách, tedy v případech, kdy je cílem analýzy zkoumání vzájemných vztahů mezi proměnnými.

Výzkumu ISRD-2 se zúčastnilo celkem 3245 respondentů (po vážení 2275), ISRD-3 pak 3561 respondentů (po vážení 2116). Převážně popisné statistiky pro obě vlny výzkumu ISRD nabízí tabulka 1, z níž je zřejmé, že se v těchto charakteristikách oba soubory příliš neliší. Podíl chlapců a dívek je vždy prakticky vyrovnaný, rozložení respondentů na základě ročníků je rovnoměrné (asi jedna třetina dotázaných v každém ze zkoumaných ročníků) a většina z respondentů v obou souborech (87 % a 85 %) navštěvuje základní školu. Výraznější odchylku mezi oběma soubory nalézáme pouze ve věkové struktuře respondentů, kdy vyšší věkový průměr v ISRD-3 (14,0 oproti 13,6 v ISRD-2) vyplývá z odlišné doby šetření, tj. na jaře místo v zimě. Abychom eliminovali případné vychýlení v prevalenci delikvence dané vyšším věkem v ISRD-3, používáme v následující kapitole při komparaci obou vln upravené váhy vyrovnávající věkovou strukturu s omezením pouze na věkové kategorie 13–15 let.

Tabulka 1. Popisné statistiky ISRD-2 a ISRD-3

	ISRD-2		ISRD-3	
	abs.	% (platná)	abs.	% (platná)
N (celkem)	2275		2116	
Pohlaví				
muži	1110	48,8	1043	49,3
ženy	1157	50,9	1066	50,4
Neodpověď(a)/Neví	7	0,3	7	0,3
Věk				
11	0	0	1	0,1
12	307	13,5	68	3,2
13	717	31,5	606	28,6
14	816	35,9	695	32,8
15	398	17,5	594	28,1
16	21	0,9	91	4,3
17	3	0,1	3	0,2
Neodpověď(a)/Neví	12	0,5	57	2,7
Ročníky				
7.	712	31,3	726	34,3
8.	770	33,9	734	34,7
9.	793	34,8	656	31,0
Typ školy				
základní škola	1973	86,7	1787	84,5
gymnázium	302	13,3	329	15,5

Pozn.: vážená data
Zdroj: ISRD-2 a ISRD-3

Zkoumané delikventní činy a souhrnné ukazatele delikvence

Tabulka 1 představuje přehled všech delikventních činů měřených oběma vlnami výzkumu ISR-D, které jsou děleny podle druhu delikvence na činy majetkové, násilné a ostatní a podle jejich závažnosti na činy běžné a závažné. Zkoumány byly prevalence delikvence za celý život nebo za posledních 12 měsíců. Je ovšem nutné podotknout, že ne všechny formy delikvence, které jsou uvedeny v tabulce, se vyskytovaly v obou vlnách výzkumu. V dotazníku ISR-D-3 v sekci zaměřené na delikventní jednání přibyly tři nové otázky, které se týkají krádeže bez použití násilí, sprejstevní a týrání zvířat. Otázky měřící hackerství a krádež tašky

Kapitola 2

Prevalence delikvence mládeže

Kriminalita je fenomén, který pravidelně naplňuje stránky tisku a televizní vysílání. Média ovšem často předkládají svým příjemcům nepravdivý obraz reality – kriminální kauzy jsou líčeny jako brutálnější, častější a zdá se, že je páchají čím dál mladší jedinci. Delikvence mládeže se tak v očích laických pozorovatelů stává hroživou součástí běžného života. Přestože data oficiálních policejních statistik dlouhodobě poukazují na celkový pokles počtu trestných činů, které jsou v České republice každoročně dětmi spáchány, u velké části veřejnosti stále panuje představa o nárůstu kriminality a o vzrůstající agresivitě a brutalitě trestné činnosti mládeže.

V této kapitole zhodnotíme vývoj a možné proměny struktury delikvence dětí a mladistvých na základě různých zdrojů dat. Pro zmapování vývoje delikvence provedeme srovnání prevalence delikvence z výzkumů ISR-D s oficiálními policejními statistikami. Pokusíme se tak vytvořit komplexnější obraz o vývoji a struktuře delikvence mládeže v čase. V druhé části textu se zaměříme na prevalence delikvence mládeže podle pohlaví, věku, migračního statusu, etnicity a náboženské víry, k čemuž využijeme aktuální data z výzkumu ISR-D-3.

Tabulka 1. Přehled forem delikvence v ISR-D-2 a ISR-D-3 podle charakteru a závažnosti

Druh	Závažnost	Forma delikvence
majetková	běžná	krádež v obchodě
	závažná	krádež tašky/peněženky†
		krádež věci bez použití násilí*
Formy delikvence	závažná	krádež auta/motoroky
		krádež z auta
		krádež kola
	běžná	vloupání do budovy
		skupinová bitka
násilná	závažná	nošení zbraně
		loupež / vyhrožování
ostatní	závažná	úmyslné ublížení na zdraví
		nelegální stahování z internetu**
	běžná	hackerství†
		sprejstevní*
		vandalismus
závažná	prodej drog	
	týrání zvířat*	

† delikty zařazené pouze v ISR-D-2; * delikty zařazené pouze v ISR-D-3; † delikt se nezapočítává do souhrnných indexů

tel měří zejména rozsah zapojení do delikvence, nicméně se předpokládá, že s vyšší různorodostí činů roste i pravděpodobnost spáchání závažnějších skutků.

Do žádného ze souhrnných ukazatelů delikvence není zahrnuto nelegální stahování z internetu, které je mezi dětmi poměrně rozšířené, což nepřiměřeně zvyšuje prevalence delikvence. V ISRD-3 tedy primárně zkoumáme 14 delikventních činů a v případech, kdy srovnáváme prevalence delikvence mezi výzkumy ISRD-2 a ISRD-3, zahrnujeme do analýzy pouze 11 deliktů, které jsou srovnatelné (viz tabulku 4). Z toho vyplývá, že také výše zmíněné souhrnné indexy musely být pro potřeby komparace upraveny. V tomto případě používáme také jiné váhy, které

Tabulka 2. Prevalence delikvence jednotlivých činů v ISRD-3

	celoživotní prevalence (%)	prevalence za poslední rok (%)
majetkové činy		
krádež v obchodě	13,1	8,4
krádež auta/motorky	0,6	0,5
krádež z auta	1,2	0,7
krádež kola	0,6	0,4
vloupání do budovy	0,8	0,7
krádež věci bez použití násilí	8,1	5,6
násilné činy		
skupinová bitka	9,3	8,0
nošení zbraně	9,8	7,7
loupež/vyhrožování	0,8	0,4
umyšlné ublížení na zdraví	1,5	1,0
ostatní činy		
nelegální stahování z internetu	59,1	52,8
sprejerství (graffiti)	9,2	7,0
vandalismus	10,7	8,8
týrání zvířat	3,9	2,8
prodej drog	3,6	3,0

Pozn.: vážená data, platná procenta.
Zdroj: ISRD-3

či peněženky byly naopak z dotazníku vypuštěny. V několika případech došlo pouze k drobné reformulaci otázky (u skupinové bitky a prodeje drog), jindy pak k rozšíření či zúžení definice daného deliktu (krádež jízdního kola, nošení zbraně, loupež a ublížení na zdraví). Uvedené změny ve formulacích otázek ve většině případů znamenají širší vymezení deliktů v ISRD-3 a mohou tak částečně vést k vyšší prevalenci nežli by byla zjištěna při užití původního znění otázky (Podaná & Moravcová, 2014).

Kromě změn provedených u jednotlivých otázek došlo také ke změně designu celé sekce zaměřené na delikvenci. Zatímco v ISRD-2 byla základní filtrační otázka měřící celoživotní prevalence daného činu následována šesti doplňujícími otázkami, v ISRD-3 byla dále kladena pouze jediná otázka, a to na počet případů za poslední rok⁶. Podle výsledků studie Enzmanna (2013) však může tato změna designu vést k nárůstu ochoty dětí odpovídat na dané otázky, a tím i ke zvýšení prevalence delikvence. Je tedy možné říci, že výše uvedené změny mohou vést k vyšším odhadům prevalence delikvence v ISRD-3 oproti ISRD-2.

V této i v dalších kapitolách budeme vedle konkrétních delikventních činů často pracovat se souhrnnými indikátory delikvence. Nejjednodušším ukazatelem individuálního delikventního chování je spáchání alespoň jednoho delikventního činu za poslední rok. Za základní ukazatel delikvence nicméně považujeme spáchání alespoň dvou delikventních činů za poslední rok. Údaje za poslední období (v našem případě rok) jsou považovány za vhodnější, neboť identifikují jedince delikventní v současnosti. Hranice dvou činů poukazuje na to, že se nejedná o ojedinělý incident. Dále jsme zkonstruovali indexy podle druhu a závažnosti delikvence (majetková, násilná, ostatní, běžná a závažná). Konečně index verzatility nám říká, kolik procent ze všech zkoumaných forem delikvence jedinec za svůj život (resp. poslední rok) spáchal (Podaná & Buriánek 2007). Tento ukaza-

6) Znění otázek měřících delikventní činy v ISRD-3: „Už jsi/ses někdy ve svém životě ... např. pomaloval/a zeď, vlak, metro nebo autobus (graffiti), něco ukradl/a v obchodě nebo supermarketu, vloupal/a do budovy s cílem něco ukrást, zbil/a nebo ublížil/a někomu holí nebo nožem natolik vážně, že měl zranění?“ a „Pokud ano, kolikrát za posledních 12 měsíců?“

upravují mírně odlišné věkové rozložení v jednotlivých vlnách výzkumu ISRD, a analyzujeme pouze věkové kategorie 13–15letých.

Prevalence delikvence

Nejdříve se zaměříme na výsledky prevalence jednotlivých forem delikvence z aktuálního výzkumu ISRD-3 (viz tabulku 2). Celoživotní prevalence nacházíme nejvyšší u nelegálního stahování z internetu (59 %), poté u krádeží v obchodě (13 %) a vandalismu (11 %). Poměrně rozšířené je mezi mládeží i nošení nějaké zbraně (10 %), účast na skupinové bitce (9 %), graffiti (9 %) a krádeže bez použití násilí (8 %). Spáchání ostatních forem delikvence, které jsou už ve většině případů vyšší závažnosti, přiznala vždy méně než 4 % dětí. Prevalence deliktů za poslední rok dosahují samozřejmě nižší úrovně. Vidíme, že za poslední rok mají nejvyšší prevalence tytéž delikventní činy jako u prevalence celoživotní, tj. nelegální stahování z internetu (53 %), vandalismus (9 %) a krádež v obchodě (8 %).

Tabulka 3. Souhrnné indexy delikvence v ISRD-3

	celoživotní prevalence (%)	prevalence za poslední rok (%)
alespoň 1 delikventní čin	37,8	29,9
delikvence (2+ delikventní činy)	–	21,0
verzatilita (průměr)	5,2	3,9
majetkové činy	19,2	13,3
násilné činy	16,8	13,9
ostatní činy	20,4	16,6
běžné činy	35,0	27,2
závažné činy	10,0	7,9

Pozn.: vážená data; platná procenta
Zdroj: ISRD-3

Tabulka 3 představuje výsledky pro souhrnné indexy delikvence. Spáchání alespoň jednoho z deliktů zahrnutých do výzkumu ISRD-3 během svého života přiznaly zhruba čtyři děti z deseti (38 %), přičemž tři z de-

seti (30 %) uvedly spáchání nějaké formy delikvence během posledního roku. Jak je z tabulky 3 patrné, za poslední rok spáchalo dva delikventní činy 21 % dětí. Tento souhrnný ukazatel delikvence je pro nás primární a bude v dalších analýzách nejčastěji využíván. Celoživotní verzatilita dosahuje u dětí hodnoty 5,2 – v průměru spáchaly 5 % ze všech námi zkoumaných forem deliktů. Jinými slovy, v průměru nepřipadá ani jeden delikt na osobu. Hodnota indexu za poslední rok je 3,9. Dále vidíme, že celá třetina dětí během života spáchala již některý z běžných deliktů (35 %), zatímco závažný čin pouze desetina z nich. Nejčastěji je pak zastoupena ostatní delikvence (20 %), následována majetkovými delikty (19 %). Za poslední rok se některého běžného činu dopustilo 27 % dětí, závažný čin v posledním roce spáchalo 8 % dětí.

Tabulka 4 ukazuje srovnání prevalence jednotlivých forem delikventního chování za celý život a poslední rok mezi výzkumy ISRD-2

Tabulka 4. Porovnání prevalence delikvence mezi ISRD-2 a ISRD-3

	celoživotní prevalence (%)			prevalence za poslední rok (%)		
	ISRD-2	ISRD-3	ISRD-2	ISRD-2	ISRD-3	
majetkové činy						
krádež v obchodě	23,6	12,7	6,7	8,1	0,4	
krádež auta/motorcky	0,8	0,5	0,3	0,7	0,4	
krádež z auta	1,9	1,1	0,9	0,5	0,7	
krádež kola	1,0	0,6	0,5	0,4	0,7	
vloupání do budovy	1,1	0,8	0,5	0,6	0,7	
násilné činy						
skupinová bitka	19,9	9,4	11,1	7,6	0,4	
nošení zbraně	10,9	9,5	7,2	0,6	0,4	
loupež/vyhrožování	1,4	0,7	0,7	0,6	1,0	
úmyslné ublížení na zdraví	1,5	1,4	0,6	0,6	0,6	
ostatní činy						
vandalismus	11,6	10,8	7,1	3,0	3,0	
prodej drog	4,3	3,4	3,0	3,0	3,0	

Pozn.: vážená data; platná procenta; signifikantní rozdíly ($p < 0,05$) mezi ISRD-2 a ISRD-3 jsou vyznačeny tučně.

Zdroj: ISRD-2 a ISRD-3

(2007) a ISRD-3 (2013).⁷ Z tabulky je patrné, že pořadí nejčastějších deliktů se mezi lety 2007 a 2013 příliš nezměnilo a nejběžnějšími formami delikvence jsou krádež v obchodě, vandalismus, nošení zbraně a skupinová bitka. Činy závažnějšího charakteru, jako krádež (z) auta, jízdního kola, vloupání, loupež/vyhrožování a úmyslné ublížení na zdraví, se vyskytují poměrně vzácně. Zajímavé ovšem je, že došlo ke snížení celoživotní prevalence některých delikventních činů, především u krádeží v obchodě a skupinové bitky (v obou případech o 11 procentních bodů).

Pro zmapování vývoje delikvence mládeže je ovšem vhodnější sledovat poslední zkoumané období, kterým je v tomto případě posledních 12 měsíců. Nárůst prevalence v posledním roce je patrný u krádeží v obchodě, jejichž prevalence vzrostla o 22 %, a u vandalismu (o 27 %), přestože celoživotní prevalence obou deliktů byla v roce 2013 nižší než v roce 2007. Pokles naopak nastal u prevalence skupinové bitky (o 27 %).

Souhrnné indexy (tabulka 5) dále ukazují, že dochází ke snižování celoživotní prevalence delikvence. Jak je z tabulky patrné, došlo k významnému poklesu celoživotní prevalence u všech souhrnných indikátorů s výjimkou kategorie ostatních činů, kde je snížení prevalence pouze minimální. Naproti tomu prevalence souhrnných ukazatelů za poslední rok jsou mezi vlnami prakticky totožné s výjimkou násilných deliktů, u nichž došlo k mírnému poklesu.

Self-reportový výzkum tedy naznačil pokles delikvence české mládeže v čase. Ze souhrnných ukazatelů (ale také z prevalence některých delikventních činů) vyplývá, že poklesy celoživotní prevalence jsou nezanedbatelné a statisticky prokazatelné. Tento trend se však neprojevil u prevalence delikvence za poslední rok. Jak ale již bylo uvedeno výše, jiný design výzkumu přinesl změny, které mohly ovlivnit odpovědi respondentů. U prevalence za poslední rok tedy můžeme hovořit o stagnaci delikvence, ale je pravděpodobné, že k mírnému poklesu došlo i zde.

7) Prevalence delikvence za rok 2013 se v tabulce 2 a 4 liší. Je to způsobeno tím, že v tabulce 4 jsou porovnávány srovnatelné delikventní činy za oba výzkumy (tj. 11 činů). Srovnání obou vln výzkumu ISRD navíc vyžaduje (z důvodu nestejněho věkového složení výběrových vzorků) použití jiných vah než pro každý z výzkumů zvlášť a omezení respondentů jen na věkové kategorie 13–15letých (viz výše).

Tabulka 5. Porovnání souhrnných indexů delikvence mezi ISRD-2 a ISRD-3

	celoživotní prevalence (%)		prevalence za poslední rok (%)	
	ISRD-2	ISRD-3	ISRD-2	ISRD-3
alespoň 1 delikventní čin	41,6	31,0	24,4	25,1
delikvence (2+ delikventní činy)	-	-	15,6	16,9
verzátalita (průměr)	7,0	4,6	3,5	3,6
majetkové činy	25,4	14,1	8,1	9,3
násilné činy	25,8	16,5	16,8	14,0
ostatní činy	14,4	13,2	9,3	11,2
běžné činy	40,2	29,2	22,8	23,2
závažné činy	9,0	6,3	5,3	5,2

Pozn.: vážená data; platná procenta; signifikantní rozdíly ($p < 0,05$) mezi ISRD-2 a ISRD-3 jsou vyznačeny tučně.

Zdroj: ISRD-2 a ISRD-3

Tabulka 6. Kontakt s policií

	za celý život		za poslední rok	
	abs.	%	abs.	%
NE	1895	89,5	1925	91,0
ANO	199	9,4	151	7,1
bez odpovědi	23	1,1	40	1,9
N	2116	100,0	2116	100

Pozn.: vážená data

Zdroj: ISRD-3

Přestože alespoň jednoho delikventního činu se během života dopustilo 38 % dětí (viz tabulku 3), do kontaktu s policií⁸ se dostalo pouze 10 % z nich (tabulka 6). Za poslední rok spáchala nějaký delikventní čin asi jedna třetina dětí (30 %), ale do kontaktu s policií přišlo pouze 7 % z nich. Tyto údaje jistě svědčí o tom, že kriminalita mládeže je spíše

8) Znění otázky v dotazníku: „Dostal/a ses někdy do kontaktu s policií, protože jsi ty osobně spáchal/a něco nezákonného, jako třeba činy zmíněné v minulé otázce?“

latentní záležitosti, již je těžké postihnout (viz např. Večerka & Zoubková, 2001; Konrád, 2004; Hulmáková, 2012).

Nyní srovnáme výše uvedené výsledky ze self-reportových výzkumů ISRD s oficiálními policejními statistikami. Tabulka 7 zachycuje vývoj počtu stíhaných/vyšetřovaných osob pod 18 let mezi roky 2006 a 2013 na základě policejních statistik (Statistické přehledy kriminality, 2006–2013). Z tabulky je jasné patrný značný pokles celkové delikvence v tomto období, konkrétně mezi lety 2006 a 2013 o 53 % (tj. v referenčním období výzkumů ISRD). Výrazný úbytek nacházíme zejména u majetkové trestné činnosti, která za toto období poklesla o více než polovinu (59 %), nicméně také u násilných deliktů došlo k podstatnému snížení (o 41 %).

Tabulka 7. Vývoj počtu stíhaných/vyšetřovaných osob policií do 18 let mezi roky 2006 až 2013

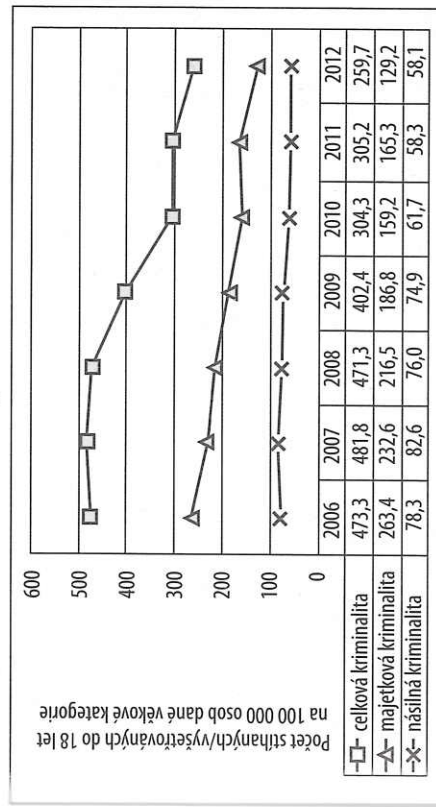
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
celková kriminalita	8835	8957	8737	7433	5616	5606	4857	4190
majetková kriminalita	4918	4324	4013	3450	2939	3036	2416	2035
násilná kriminalita	1462	1535	1409	1383	1139	1070	1087	868

Zdroj: Statistické přehledy kriminality 2006–2013, Policie České republiky

Podívejme se, jak to s kriminalitou dětí vypadá po přepočtu na indexy udávající počet stíhaných/vyšetřovaných osob do 18 let na 100 000 osob dané věkové kategorie (graf 1).⁹ Časovou osu v tomto případě končíme rokem 2012, neboť Demografická ročenka 2013 ještě nebyla na stránkách ČSÚ dostupná (Demografické ročenky České republiky, 2006–2012). Z hodnot indexů je opět patrné, že dochází k poklesu delikvence dětí. Počet stíhaných/vyšetřovaných na 100 000 obyvatel dané věkové kategorie klesl mezi lety 2006 a 2012 ze 482 na 260 dětí u celkové kriminality. K poklesu došlo také u kriminality majetkové: z 233 na 129 stíhaných dětí. Násilná kriminalita nezaznamenala v po-

9) Výpočet viz Hulmáková (2012, s. 132).

Graf 1. Vývoj počtu stíhaných/vyšetřovaných osob policií do 18 let na 100 000 osob dané věkové kategorie

Zdroj: Statistické přehledy kriminality 2006–2013, Policie České republiky; Demografické ročenky České republiky 2006–2012, ČSÚ (vlastní výpočty).

sledních letech tak prudký pokles jako kriminalita majetková, přesto však v čase klesá.

Delikvence podle sociodemografických charakteristik jedince

Pohlaví

Nejen policejní statistiky, ale i další kriminologické studie upozorňují na značný nepoměr v delikventním jednání u mužů a u žen. Rozdílná míra delikvence je kriminologickými teoriemi vysvětlována mnoha způsoby – biologickými rozdíly mezi muži a ženami, rozdílnou socializací a způsobem výchovy chlapců a dívek nebo např. učením odlišným genderovým rolím (viz např. Matoušek & Křofková, 2003; Válková, 2012). Na druhé straně se v současnosti stále více hovoří o tom, že v důsledku emancipace žen dochází k vyrovnávání mezi pohlavími v páchání trestné činnosti.

Tabulka 8. Prevalence delikvence podle pohlaví v ISRD-3

	celoživotní prevalence (%)		prevalence za poslední rok (%)	
	chlapci	dívky	chlapci	dívky
majetkové činy	21,3	17,2	14,7	12,0
násilné činy	22,7	11,2	18,4	9,6
ostatní činy	23,0	17,8	18,5	14,7
běžné činy	39,8	30,4	30,0	24,6
závažné činy	12,4	7,8	9,6	6,3
alespoň 1 delikventní čin	42,9	32,9	33,2	26,8
delikvence (2+ delikventní činy)	-	-	25,3	16,9

Pozn.: vážená data. Šedě vyznačeny signifikantní rozdíly ($p < 0,05$) mezi chlapci a dívkami pro daný ukazatel prevalence delikvence.

Zdroj: ISRD-3.

Tabulka 9. Prevalence delikvence za poslední rok podle pohlaví v ISRD-2 a ISRD-3

	ISRD-2		ISRD-3	
	chlapci (n = 971)	dívky (n = 957)	chlapci (n = 917)	dívky (n = 977)
majetkové činy	10,3	5,9	10,6	8,2
násilné činy	25,0	8,3	18,5	9,7
ostatní činy	11,8	6,9	11,9	10,6
běžné činy	31,0	14,3	26,8	20,0
závažné činy	7,2	3,4	5,7	4,6
alespoň 1 delikventní čin	32,8	15,8	28,9	21,7
delikvence (2+ delikventní činy)	22,0	9,1	20,9	13,2

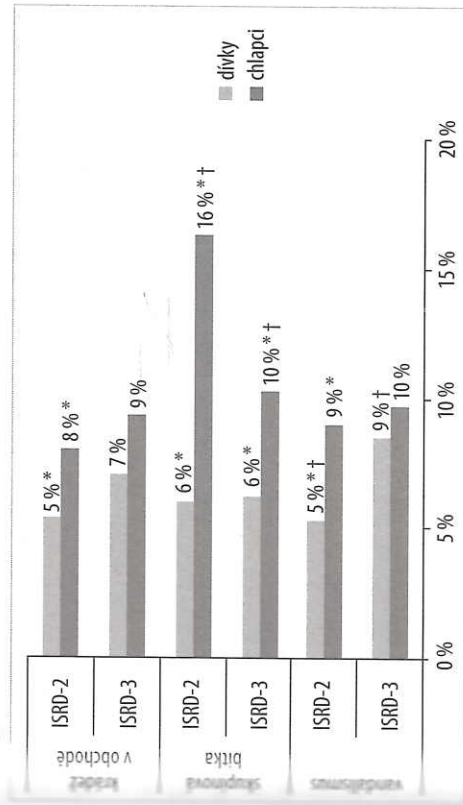
Pozn.: vážená data – pouze respondenti ve věku 13–15 let. Šedě vyznačeny signifikantní rozdíly ($p < 0,05$) mezi chlapci a dívkami v dané vlně; tučně vyznačeny signifikantní rozdíly ($p < 0,05$) mezi ISRD-2 a ISRD-3 u dívek (resp. chlapců).

Zdroj: ISRD-2 a ISRD-3

Výzkum ISRD-3 prokázal statisticky významné rozdíly v celoživotní prevalenci delikvence a prevalenci delikvence za poslední rok mezi chlapci a dívkami u všech druhů delikventní činnosti kromě majetkové za poslední rok (viz tabulku 8). Největší rozdíly je možné pozorovat u násilných činů, kde v prvním případě tvoří rozdíl mezi pohlavími téměř 12 procentních bodů, v druhém pak téměř 9 procentních bodů. Pachání všech zkoumaných druhů delikvence je rozšířenější u chlapců.

Porovnání obou vln výzkumu ukazuje, že rozdíly v delikvenci mezi pohlavími se předešlým u majetkových, ostatních a závažných trestných činů vyrovnávají. Podobný trend však můžeme pozorovat i u dalších zkoumaných kategorií (viz tabulku 9). Prevalence delikvence (alespoň 2 delikventní činy za poslední rok) se u chlapců změnila jen velmi málo, ale u dívek došlo k významnému nárůstu. Celkově lze konstatovat, že zatímco u chlapců zůstávají prevalence nezměněné nebo dochází k jejich poklesu, u dívek naopak často pre-

Graf 2. Prevalence vybraných delikventních činů za poslední rok podle pohlaví

Pozn.: vážená data – pouze respondenti ve věku 13–15 let; platná procenta; * signifikantní rozdíly ($p < 0,05$) mezi chlapci a dívkami v dané vlně; † signifikantní rozdíl ($p < 0,05$) mezi ISRD-2 a ISRD-3 u dívek (resp. chlapců).

Zdroj: ISRD-2 a ISRD-3

valence narůstají, případně se nemění. Je tedy možné podpořit výše zmíněnou tezi, že dochází k vyrovnávání prevalence delikvence mezi pohlavími.

Nyní se zaměříme na prevalence delikventních činů, u nichž došlo mezi ISRD-2 a ISRD-3 k signifikantnímu nárůstu či poklesu prevalence za poslední rok, tedy na krádež v obchodě, skupinovou bitku a vandalismus (viz tabulku 4 a graf 2). V případě krádeží v obchodě zjišťujeme signifikantní rozdíl mezi pohlavími v ISRD-2, v ISRD-3 tomu tak již není. Podobný vzorec nacházíme u vandalismu, kde však také došlo k signifikantnímu nárůstu prevalence mezi vlnami u dívek, a to o 4 procentní body. Konečně u prevalence skupinové bitky existují významné rozdíly mezi pohlavími v rámci jednotlivých vln. Na druhou stranu ale zaznamenáváme značný pokles mezi vlnami u chlapců z původních 16 % na 10 %, zatímco prevalence dívek zůstává nezměněna (6 %).

Věk

Výzkumy ISRD se zaměřily na žáky sedmých až devátých ročníků základních škol a gymnázií, tedy na děti přibližně ve věku 12–16 let. V následujících odstavcích nicméně porovnáme pouze žáky mezi třináctým a patnáctým rokem věku, neboť ostatní věkové kategorie měly v obou vlnách výzkumu relativně nízké zastoupení.

Data naznačují, že delikvence dětí se zvyšujícím se věkem mírně roste (tabulka 10). U prevalence delikvence za poslední rok však ve většině případů pozorujeme mezi jednotlivými věkovými kategoriemi pouze nepatrné rozdíly. Nejvyšší prevalence nacházíme vždy u třináctiletých, naproti tomu nejvyšší delikvenci v posledním roce přiznávají u většiny indikátorů nejčastěji čtrnáctiletí, ačkoli rozdíly oproti patnáctiletým jsou zpravidla zanedbatelné. Podle ukazatele delikvence (alespoň dva delikventní činy za poslední rok) je téměř pětina třináctiletých a necelá čtvrtina čtrnáctiletých a patnáctiletých dětí v České republice delikventní.

Podobný trend je možné vyčíst také z tabulky 11, která prezentuje je srovnání prevalence pro obě vlny výzkumu ISRD. Pouze v případě násilných činů u čtrnáctiletých respondentů pozorujeme statisticky

Tabulka 10. Prevalence delikvence podle věku v ISRD-3

	celoživotní prevalence (%)					prevalence za poslední rok (%)			
	13 let	14 let	15 let	13 let	14 let	15 let	13 let	14 let	15 let
majetkové činy	15,7	20,0	20,5	11,4	14,9	13,0			
násilné činy	13,7	17,0	19,5	12,4	14,3	15,5			
ostatní činy	17,1	22,5	21,7	14,2	19,2	16,6			
běžné činy	29,1	36,9	38,0	24,3	30,0	27,5			
závažné činy	7,2	10,3	12,1	5,7	8,6	9,3			
alespoň 1 delikventní čin	31,3	40,0	40,9	26,0	32,9	30,8			
delikvence (2+ delikventní činy)	-	-	-	17,9	23,2	21,9			

Pozn.: vážená data – pouze respondenti 13–15 let. Šedě vyznačeny signifikantní rozdíly ($p < 0,05$) pro daný ukazatel prevalence delikvence.
Zdroj: ISRD-3.

Tabulka 11. Prevalence delikvence za poslední rok podle věku v ISRD-2 a ISRD-3

	ISRD-2			ISRD-3		
	13 let (n=717)	14 let (n=816)	15 let (n=398)	13 let (n=606)	14 let (n=695)	15 let (n=594)
majetkové činy	7,2	9,2	7,8	7,8	11,0	8,9
násilné činy	14,2	18,0	18,4	12,4	14,4	15,6
ostatní činy	8,0	10,4	9,7	9,8	12,3	11,4
běžné činy	20,4	24,8	23,1	20,9	25,3	23,4
závažné činy	3,5	6,2	6,4	3,0	5,8	7,2
alespoň 1 delikventní čin	22,1	26,1	24,9	21,8	27,3	26,3
delikvence (2+ delikventní činy)	14,1	16,1	16,8	14,0	18,0	19,0

Pozn.: vážená data – pouze respondenti 13–15 let. Šedě vyznačeny signifikantní rozdíly ($p < 0,05$) v dané vlně; tučně vyznačeny signifikantní rozdíly ($p < 0,05$) mezi ISRD-2 a ISRD-3 u třináctiletých (resp. čtrnáctiletých či patnáctiletých).
Zdroj: ISRD-2 a ISRD-3

významný pokles mezi vlnami ISRD-2 a ISRD-3, a to o necelě 4 procentní body. Vidíme, že u majetkových a ostatních delikventních činů, stejně jako u běžných forem delikvence, je prevalence delikventce nejvyšší u čtrnáctiletých dětí. U násilných činů a závažných forem delikvence je naopak patrné, že nejvyšší prevalence má skupina patnáctiletých, i když rozdíl těchto dvou věkových kategorií jsou opět nízké.

Imigranti a etnické menšiny

Přestože Česká republika patří stále k poměrně národnostně homogenním zemím, výzkum ISRD-3 se snažil pokrýt etnické a imigrantské zastoupení dětí na školách. Největší zastoupení měli ve výzkumu kromě Čechů také Slováci, Vietnamci a Ukrajinci. Imigrační status¹⁰ první nebo druhé generace uvedlo celkem 9 % dotázaných (tabulka 12). Mezi imigranty první generace patří děti, které se narodily v jiné zemi než v České republice a jejich rodiče nejsou Češi. Imigranty druhé generace jsou ti, kteří se již narodili na území České republiky, ale jejich rodiče pocházejí z jiné země. Děti, které se narodily v ČR stejně jako jejich rodiče, považujeme za Čechy. Tabulka 12 ukazuje, že první generaci imigrantů na českých školách tvoří pouze 2 % dětí, 7 % dětí potom patří do generace druhé.

Tabulka 12. Zastoupení imigrantů

	abs.	%
Češi	1847	87,3
2. generace imigrantů	147	7,0
1. generace imigrantů	47	2,2
Nelze určit / bez odpovědi	74	3,5
N	2116	100,0

Pozn.: vážená data.

Zdroj: ISRD-3

10) Otázky v dotazníku: „Ve které zemi ses narodil/a?“ – „Ve které zemi se narodila tvoje (vlastní) matka?“ – „Ve které zemi se narodil tvůj (vlastní) otec?“

O etnické homogenitě populace svědčí také tabulka 13, která ukazuje etnické složení našeho vzorku¹¹. Z 89 % převažují mezi dotázanými Češi. K romské menšině se přihlásila necelá 3 % dětí. Námi použitý indikátor měřící etnicitu respondentů tak představuje poměrně užitečný nástroj zachycující „původ“ dětí ve vztahu k běžně uváděným odhadům jejich zastoupení v populaci, jakkoli u nás platí, že Romové se často nehlasí ke své národnosti anebo deklarují národnost českou. Mezi ostatními etniky jsou nejčastěji Slováci, Vietnamci, Ukrajinci a Němci.

Tabulka 13. Etnické složení

	abs.	%
Češi	1892	89,4
Romové	62	2,9
Slováci	56	2,6
Jiná národnost či etnikum	67	3,2
Nelze určit / bez odpovědi	39	1,8
N	2116	100,0

Pozn.: vážená data

Zdroj: ISRD-3

Zaměřili jsme se také na prevalence delikvence u imigrantů a etnických menšin (viz tabulku 14 a 15). V případě imigrantů lze sice považovat o něco málo vyšší prevalence různých forem delikvence oproti ostatním dětem, nicméně tyto rozdíly nejsou statisticky signifikantní (tabulka 14). Rovněž ani souhrnný ukazatel delikvence za poslední rok (alespoň dva delikventní činy) nenaznačuje podstatný rozdíl v páchání delikvence imigrantských menšin proti české většině.

Tabulka 15 představuje porovnání prevalence delikvence v posledním roce mezi českou většinou a etnickými menšinami v populaci dětí. Ukazuje se, že ti, kteří se z hlediska svého zázemí deklarují jako

11) Otázka v dotazníku: „V České republice dnes žije mnoho lidí různých národností a etnického původu. Jak je to u TVĚ rodiny? Řek/a bys, že VĚTŠINA tvých příbuzných jsou...“

Tabulka 14. Prevalence delikvence za poslední rok u imigrantů

	Imigranti	
	ano (n=195)	ne (n=1847)
majetkové činy	14,5	13,2
násilné činy	16,8	13,5
ostatní činy	23,4	19,8
běžné činy	31,3	26,6
závažné činy	7,9	7,8
delikvence (2+ delikventní činy)	24,9	20,4

Pozn.: vážená data; platná procenta. Rozdíly mezi kategoriemi nejsou statisticky signifikantní ($p < 0,05$).

Zdroj: ISRD-3

Tabulka 15. Prevalence delikvence za poslední rok u národnostních menšin

	Češi (n=1892)		Romové (n=62)		Jiné etnikum (n=185)	
	majetkové činy	12,5	28,3	20,1	20,1	20,1
násilné činy	13,5	25,9	18,1	18,1	18,1	18,1
ostatní činy	16,1	26,3	21,7	21,7	21,7	21,7
běžné činy	26,3	48,3	35,6	35,6	35,6	35,6
závažné činy	7,6	15,5	11,9	11,9	11,9	11,9
delikvence (2+ delikventní činy)	20,5	33,9	25,7	25,7	25,7	25,7

Pozn.: vážená data; platná procenta. Tučně jsou vyznačeny signifikantní rozdíly ($p < 0,05$) mezi Čechy a Romy a mezi Čechy a dětmi z jiných etnik.

Zdroj: ISRD-3

Romové, jsou významně více delikventní oproti české většině ve všech druhých delikvence. Nevyšší rozdíl je patrný u majetkové delikvence, kde jsou Romové zapojeni více než dvojnásobně než Češi. Také souhrnný ukazatel naznačuje, že děti z převážně romských rodin jsou oproti Čechům více delikventní. Srovnáme-li dále děti z jiných etnik s Čechy, rovněž u nich zjišťujeme o něco vyšší prevalence delikvence, nicméně u některých ukazatelů jsou již rozdíly malé a statisticky nesignifikantní (násilné a ostatní delikty a alespoň dva delikty za poslední rok).

Náboženská víra

Dotazník ISRD-3 obsahoval dvě otázky týkající se náboženské příslušnosti: „Hlásíš se k nějakému náboženství či náboženské skupině?“ a „Jak důležité je pro tebe osobně náboženství v běžném životě?“ Z tabulky 16 vyplývá, že věřících je téměř 16 %, přičemž jako nejčastější vyznání je uváděno římskokatolické (11 %). Dále se v populaci dětí vyskytují jedinci protestantským vyznáním, buddhisté a pravoslavní.

Můžeme se domnívat, že věřící děti jsou méně delikventní než děti nevěřící. Je toto očekávání podepřeno i daty? Z tabulky 17 vyplývá, že v žádném ukazateli delikvence nejsou rozdíly mezi věřícími a nevěřícími-

Tabulka 16. Zastoupení věřících

	abs.	%
Nevěřící	1758	83,1
Římskokatolické vyznání	223	10,5
Protestantské vyznání	35	1,6
Jiné náboženství	76	3,6
Nelze určit / bez odpovědi	25	1,2
N	2116	100,0

Pozn.: vážená data

Zdroj: ISRD-3

Tabulka 17. Prevalence delikvence za poslední rok podle náboženského statusu

	věřící (n=333)		nevěřící (n=1758)	
	abs.	%	abs.	%
majetkové činy	11,7	3,5	11,7	0,7
násilné činy	14,2	4,3	14,2	0,8
ostatní činy	16,2	4,9	16,2	0,9
běžné činy	25,6	7,7	25,6	1,5
závažné činy	10,2	3,1	10,2	0,6
delikvence (2+ delikventní činy)	21,7	6,5	21,7	1,2

Pozn.: vážená data; platná procenta. Rozdíly mezi kategoriemi nejsou statisticky signifikantní ($p < 0,05$).

Zdroj: ISRD-3

mi statisticky významné. Jak v populaci věřících, tak u nevěřících dochází k delikvenci v podobné míře.

Závěry

Cílem této kapitoly bylo představit základní prevalence delikvence z výzkumu ISRD-3, zhodnotit vývoj delikvence v čase, a to srovnáním obou vln výzkumu ISRD, které se uskutečnily v roce 2007 (ISRD-2) a 2013 (ISRD-3), s policejními statistikami, a pokusit se nastínit možné trendy ve vývoji delikvence mládeže v České republice. Z výzkumu ISRD-3 vyplynulo, že delikvence není mezi českou mládeží ničím neobvyklým – alespoň jeden delikt ze skupin zahrnutých do výzkumu spáchala více než třetina dětí a více než čtvrtina přiznala delikvenci během uplynulých 12 měsíců. Nejvíce rozšířené jsou samozřejmě činy nižší závažnosti, jako jsou krádeže v obchodě, vandalismus, účast na skupinové bitce či nošení nějaké zbraně.

Při porovnávání prevalence delikvence mezi výzkumy ISRD se ukázalo, že došlo k výraznému poklesu celoživotní prevalence delikvence. Prevalence delikvence v posledním roce zůstala zhruba na stejné úrovni jako v ISRD-2. Pokud ovšem vezmeme v úvahu metodologické změny v designu výzkumu ISRD, lze předpokládat kvalitnější indikaci prevalence delikvence v ISRD-3. Ve skutečnosti tak mohlo dojít k poklesu prevalence delikvence mezi ISRD-2 a ISRD-3 i za poslední rok. Policejní statistiky doplněné o data z demografických ročenek ČSÚ totiž rovněž naznačují pokles kriminality mládeže. Na základě obou zdrojů dat, jak self-reportového výzkumu, tak oficiálních policejních statistik, tedy můžeme konstatovat, že v České republice došlo v uplynulých šesti letech k poklesu delikvence dětí.

Srovnání delikvence chlapců a dívek ukázalo, že mezi ISRD-2 a ISRD-3 poklesl u vybraných delikventních činů podíl delikventních chlapců a naopak se významně zvýšil podíl delikventních dívek. Data tak naznačují postupné snižování rozdílů v delikvenci chlapců a dívek v čase.

Delikvence dětí se zvyšujícím se věkem mírně roste. Tento trend je však relativně slabý. Porovnání věkových kategorií mezi oběma vlna-

mi výzkumu poukázalo na jistou zajímavost v datech, a sice že u matek a ostatních delikventních činů, stejně jako u běžných forem delikvence, je prevalence delikvence nejvyšší u čtrnáctiletých dětí, a to v obou vlnách výzkumu. U násilných činů a závažných forem delikvence je naopak patrné, že nejvyšší prevalence má skupina patnáctiletých dětí. Nicméně rozdíl mezi těmito dvěma věkovými kategoriemi jsou nízké.

Data z výzkumu ISRD-3 dále ukázala, že populace žáků českých škol je stále do značné míry etnicky homogenní a že v páchání delikvence se většinová skupina Čechů v podstatě neliší od imigrantů. V případě, kdy sledujeme etnickou příslušnost respondentů, je situace jiná. Mezi dětmi, které se zprostředkovaně hlásí k romské národnosti, je proti Čechům více delikventních jedinců, a to prakticky u všech zkoumaných druhů delikventních činů. Konečně mezi příslušností k náboženství a delikvencí se žádná souvislost neprokázala.

Výše nastíněné trendy a hypotézy je třeba ověřovat během delších časových úseků a bude proto klíčové sledovat vývoj delikvence mládeže i v dalších vlnách ISRD. Je nicméně zřejmé, že self-reportový výzkum společně s oficiálními policejními statistikami pomáhá přiblížit reálný stav kriminality mládeže. Nezbyvá než doufat, že jako cenný zdroj informací o delikvenci mládeže své čestné místo vedle oficiálních statistik udělá i nadále a zůstane tak vyhledávaným nástrojem pro měření delikvence mládeže.

směrem se dítě bude v budoucnosti ubírat (Loeber, 1990). Ne vždy ovšem musí rizikové chování nutně probíhat pouze před samotnou delikvencí. Naopak často se odehrává současně s ní a může mít komplementární charakter.

Pod rizikové chování spadají především ty aktivity, jejichž provozováním děti zákon přímo neporušují. Jedná se např. o pití alkoholu, kouření marihuany nebo záškoláctví. Některé z nich v dospělosti dokonce představují rizikovost ztrácejí (např. pokud se drží konzumace alkoholu kulturně akceptovaných forem a míry). Mnohé zahraniční studie uvádějí právě alkohol, měkké drogy a špatné výsledky ve škole nebo záškoláctví jako formy rizikového chování mládeže. Některé práce zahrnují i jiná riziková chování, jako je např. sexuální aktivita, projevy deprese, kouření cigaret, vyhození ze školy nebo hyperaktivita (Ellickson, Saner, McGuigan, 1997; Loeber, 1990; Sinha, Cnaan, & Gelles, 2007). V jiných studiích lze mezi rizikovým chováním najít i méně závažné, ovšem již delikventní aktivity, jako jsou např. vandalismus, použití násilí či nošení zbraně (Sinha, Cnaan & Gelles, 2007).

Souvislost mezi pitím alkoholu a delikvencí již byla ověřena řadou zahraničních studií (Arthur et al., 2002; Borum, 2000; D'Amico et al., 2008; Ellickson, Saner, McGuigan, 1997; Junger-Tas et al., 2012; Kosterman et al., 2000). Některé z nich poukazují také na reciprocitu (vzájemnost) tohoto vztahu. Celá řada prací se rovněž zabývá otázkou věku, ve kterém jedinec začal pít alkohol či užívat drogy, a dokazuje, že dřívější počátek praktikování těchto aktivit znamená vyšší pravděpodobnost jejich nadužívání i v budoucnu (DeWit et al., 2000; Junger-Tas et al., 2012; Kosterman et al., 2000; Shader, 2000). Konkrétně DeWit et al. (2000) potvrzují, že u dětí, které poprvé okusí alkohol dříve než v 15 letech, se značně zvyšuje pravděpodobnost, že za několik let budou mít s alkoholem problémy a budou jej nadužívat. Zájímavou informací přitom také je, že existuje výrazně vyšší riziko, že se nadužívání alkoholu či závislost na něm projeví až zhruba po šesti až deseti letech od prvního požití alkoholu. Tento vztah tedy není zcela lineární a první roky po vyzkoušení alkoholu se u dítěte nemusí projevovat výrazné problémy s touto návykovou látkou (viz DeWit et al., 2000).

Kapitola 3

Rizikové chování

V této kapitole se zaměříme na rizikové chování mládeže. Nezhrujeme ho ovšem do samotné delikvence, jakkoli s ní bývá často úzce spojeno. Někdy bývá chápáno jako její jistý předstupeň či jako jeden ze signálů pozdějších rizik. Právě rizikové chování má podle mnohých zahraničních studií úzkou souvislost s delikvencí (Ellickson, Saner, McGuigan, 1997; Huizinga et al., 2000; Junger-Tas et al., 2012; Loeber, 1990; Robbins & Bryan, 2005).

V širším měřítku zahrnuje rizikové chování obvykle všechny projevy naznačující možnou předzvěst delikvence. Jedná se zejména o nekonformní jednání, které se vyznačuje negativním vybočováním z norem a porušováním zavedených společenských, školních a jiných pravidel. Určitá míra výskytu takového jednání v průběhu dospívání je však zároveň považována za svým způsobem normální a poukazuje spíše na složitost tohoto období pro každého jedince v rámci jeho vývoje. Pubescence, zasahující období přibližně mezi 11.-15. rokem života, se tak obvykle vyznačuje zvýšenou mírou rizikového a v některých případech i delikventního chování, které může mít ráz jakéhosi testování okolí a jeho norem. Některé děti z takového jednání „vyrůstou“, jiné naopak v častějším a závažnějším delikventním chování pokračují až do dospělosti. Přitom je velmi obtížné předvídat, kterým

Také souvislost mezi užíváním měkkých i tvrdých drog a delikventní mládeže byla potvrzena řadou studií (např. D'Amico et al., 2008; Ellickson, Saner, McGuigan, 1997; Huizinga et al., 2000; Junger-Tas et al., 2012; Loeber & Farrington, 1998; Stouthamer-Loeber et al., 2002). Jak D'Amico et al. (2008) shrnují, existuje několik pohledů, které propojují užívání drog a delikvenci. Delikvence může být způsobena intoxikací těmito návykovými látkami, touhou po získání finančních prostředků na jejich nákup nebo může být stejně jako užívání drog zapříčiněna slabšími sociálními vazbami. D'Amico et al. (2008) nebo Huizinga et al. (2000) připomínají také existenci obráceného směru tohoto vztahu, tj. že delikvence může predikovat užívání drog i alkoholu nebo jeho reciprocitu. Při longitudinálním výzkumu, probíhajícím po dobu jednoho roku, D'Amico et al. (2008) zjistili, že užívání drog silně predikovalo delikvenci, stejně jako delikventní chování predikovalo užívání drog. Tedy zřejmě „*ani užívání drog, ani delikvence není tou hnací silou skrývající se za tím druhým jednáním*“ (D'Amico et al., 2008, s. 90). Ve výzkumech užívání drog se kladně podobně jako u dalších forem rizikového chování dūraz na věk, ve kterém jedinec začal praktikovat takovou aktivitu (v tomto případě užívat drogy). Podle některých studií počátek užívání drog v mladším věku zvyšuje pravděpodobnost jejich nadužívání ve věku pozdějším (Arthur et al., 2002; DeWit et al., 2000; Kosterman et al., 2000; Shader, 2000).

V této kapitole se zaměříme na dvě oblasti rizikového chování, a to konzumaci alkoholu a měkkých drog. Záškoláctví pak bude věnována pozornost v kapitole *Vztah delikvence a školy*. Ve výzkumu ISRD byli žáci tázáni na konzumaci piva, vína a tvrdého alkoholu a na zkušenost s užíváním kanabisu (konopí/marihuana/hašiš). Všechny tyto formy rizikového chování byly měřeny nejen v rámci celoživotní prevalence, ale rovněž v rámci incidence (počet příležitostí pít takového nápoje nebo užívání kanabisu) za posledních 30 dní, jelikož se jedná o častější formy rizikového chování. Jedna z otázek zahrnovala i požití fiktivní drogy s názvem Relewin. Zahrnutí otázky na fiktivní drogu do dotazníku představuje obvyklý způsob zjištění reliability a výskytu nepravdivých odpovědí, protože taková respondent-

ti pak mohou mít vyšší prevalence užívání měkkých i tvrdých drog (Arthur et al., 2002).¹²

Cílem této kapitoly je představit prevalence těchto forem rizikového chování a zmapovat, jak se mění spolu s věkem, pohlavím či jinými faktory, jako je typ školy nebo vztah k rodině. Nastíníme také souvislosti těchto forem rizikového chování navzájem. V závěru práce se budeme rovněž zabývat vztahem rizikového a delikventního chování.

Konzumace alkoholu mládeží – běžný jev v české společnosti

K rozsáhlým výzkumem nejen o užívání alkoholu, ale rovněž o kouření cigaret a užívání měkkých i tvrdých drog mládeží je projekt ESPAD (The European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs), který se koná pravidelně každé čtyři roky. Poslední vlna byla realizována v roce 2011 s 15letými až 16letými studenty (Hibell et al., 2012). Podle závěrečné zprávy projektu vycházejí celoživotní prevalence konzumace alkoholu jako rozdílné mezi zkoumanými státy, nicméně výsledky v rámci jednotlivých států jsou konstantní od roku 1995 a nedochází tak k žádnému výraznému nárůstu (Hibell et al., 2012). Konkrétně lze tedy říct, že procentuální zastoupení dětí, které během svého života pily alkohol, zůstává v průběhu let konstantní. Podobně je to i u pítí alkoholu za poslední rok. Nicméně u požití alkoholu za poslední měsíc již dochází ke změnám u většího množství států. Zatímco v některých zemích (např. skandinávské státy, Malta, Portugalsko či Bosna a Hercegovina) došlo v minulých letech ke snížení prevalence pítí alkoholu za zmíněné období, Česká republika zaznamenala výrazné zvýšení, což potvrzuje i srovnání výsledků šetření ISRD-3 a ISRD-2 (viz dále tabulku 2). Zkušenost s alkoholem představuje v české společnosti mezi žáky 7. až 9. ročníků běžný jev (viz tabulku 1). Podle ISRD-3 většina jedinců (86 %) někdy během svého života alkohol již pila. Podobný výsledek

¹² Užítí Relewinu uvedlo ve výzkumu ISRD-3 pouze 13 jedinců. Tito respondenti, kteří buď záměrně kroužkovali kladné odpovědi, protože nebrali vyplňování dotazníku vážně nebo si název spletli s názvem jiné drogy, byli z následujících analýz vyloučeni kvůli potenciální nespolehlivosti svých odpovědí.

(viz tabulku 2), který patřil k těm nejvyšším zaznamenaným (spolu s Maďarskem a Estonskem) mezi zúčastněnými zeměmi, byl zjištěn také v šetření ISRD-2 z roku 2007 (Junger-Tas et al., 2012). Vysoké procento dětí, které během svého života pilo alkohol, signalizuje velkou míru tolerance vůči požívání alkoholu mládeží v naší společnosti.

Konzumace alkoholu v posledních 30 dnech je mezi žáky 7. až 9. ročníků zcela běžná a přiznalo ji sedm z deseti respondentů (tabulka 1). Nejčastěji pitým alkoholickým nápojem je pivo, které v uplynulém měsíci konzumovaly téměř dvě třetiny dětí (64 %), víno pak pila jedna třetina (33 %) a tvrdý alkohol čtvrtina z nich (24 %). Prevalence u chlapců a dívek jsou velmi vyrovnané, v některých případech dokonce o něco málo vyšší mezi dívkami, avšak statisticky signifikantní rozdíl se prokazuje pouze u konzumace vína. Naopak se zvyšujícím se věkem statisticky významně více dětí pije alkohol, což platí jak pro pivo, víno a tvrdý alkohol, tak i excesivní konzumaci alkoholu.

Tabulka 2 pak nabízí srovnání základních prevalencí konzumace alkoholu mezi výzkumy ISRD-2 (2007) a ISRD-3 (2013). Přestože se celoživotní prevalence konzumace alkoholu od roku 2007 nezměnila, zaznamenáváme výrazné zvýšení konzumace alkoholu za poslední měsíce. Docházíme tedy k podobným výsledkům, jaké jsou prezentovány v závěrečné zprávě ESPAD (Hibell et al., 2012). Konzumace piva či vína během posledního měsíce se stává mnohem častější, prakticky většinou v souvislosti s tím, že u chlapců, tak i u dívek. Také v případě tvrdého alkoholu je znatelný mírný nárůst ve sledovaném období.

Ve výzkumu ISRD-3 jsme dále zjišťovali i počet příležitostí, při nichž žáci pili daný typ alkoholického nápoje během uplynulých 30 dní. U dětí, které v tomto období nějaký alkohol pily, bylo pivo v průměru konzumováno při zhruba třech příležitostech, zatímco víno i tvrdý alkohol již pouze při jedné. Četnost příležitostí pít daného nápoje za poslední měsíc může zčásti poukazovat na jeho oblíbenost mezi mládeží, ale zřejmě i na jeho potenciální dostupnost, včetně nízké ceny.

Na rozdíl od prevalence pítí alkoholu nacházíme v četnosti jeho konzumace rozdíly mezi chlapci a dívkami, kdy chlapci pijí pivo i tvrdý alkohol v průměru častěji nežli dívky. Počet příležitostí konzumace alkoholu za poslední měsíc se postupně zvyšuje s věkem, jak vidíme

Tabulka 1. Prevalence konzumace alkoholu, srovnání podle pohlaví a věku (údaje v %)

	Celkem (n=2095)	chlapci (n=1037)	dívky (n=1058)	13letý ^a (n=602)	14letý ^a (n=693)	15letý ^a (n=591)
Celoživotní prevalence						
alkohol	85,6	84,6	86,4	78,2	87,7	91,8
Prevalence za poslední měsíc						
pivo	64,3	62,8	65,7	55,2	68,3	71,1
víno	33,4	31,2	35,8	26,2	34,9	40,4
tvrdý alkohol	24,1	25,7	22,5	10,3	26,6	35,6
alkohol celkem	69,6	67,8	71,4	60,8	72,5	77,3
excesivní konzumace alkoholu (binge drinking)	39,0	40,3	37,7	25,4	41,5	48,8

Pozn.: vážená data; platná procenta; signifikantní rozdíly ($p < 0,05$) mezi chlapci a dívkami vyznačeny tučně; závislost na věku je statisticky signifikantní ($p < 0,05$) pro všechny ukazatele konzumace alkoholu;^a u věku uvádíme tři nejnižší kategorie.

Zdroj: ISRD-3

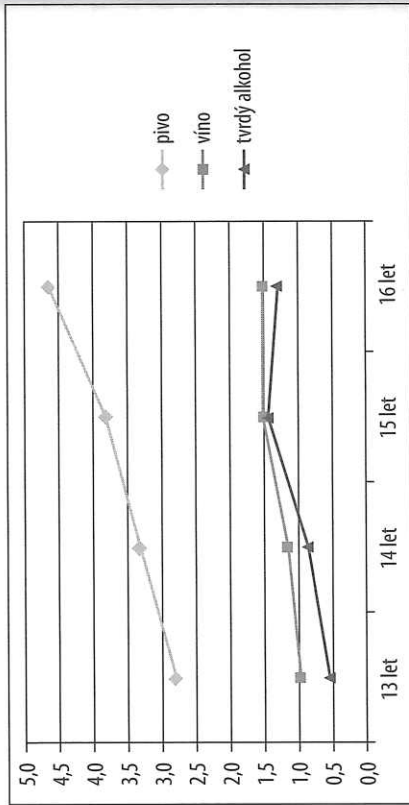
Tabulka 2. Prevalence konzumace alkoholu: porovnání let 2007 a 2013

	ISRD-2 (2007)	ISRD-3 (2013)
Celoživotní prevalence		
alkohol	85,9	85,6
Prevalence za poslední měsíc		
pivo/víno	39,6	69,2
tvrdý alkohol	19,4	24,1
alkohol celkem	40,9	69,6

Pozn.: vážená data; platná procenta; signifikantní rozdíly ($p < 0,05$) mezi ISRD-2 a ISRD-3 jsou vyznačeny tučně.

Zdroj: ISRD-2 a ISRD-3

Graf 1. Průměrný počet příležitostí za poslední měsíc, při kterých bylo konzumováno pivo, víno a tvrdý alkohol podle věku (z respondentů, kteří v posledním měsíci pili alkohol)

Pozn.: vážená data
Zdroj: ISRD-3

na grafu 1. Nejrychlejší soustavný nárůst lze pozorovat u pití piva, zatímco u vína i tvrdého alkoholu roste četnost konzumace pouze mírněji a jen do 15 let.

Kromě frekvence užívání alkoholu se výzkum zaměřuje také na jeho vypité množství neboli tzv. *binge drinking* (někdy také nazýváno *coma drinking*), což znamená vypití velkého množství alkoholických nápojů během kratší doby, a to především s cílem opít se. Takovému nadměrné pití alkoholu se u mládeže stává závažným problémem. Konkrétní definice pro *binge* neboli excesivní pití (vymezující přesný počet vypitých alkoholických nápojů během jedné příležitosti) se někdy může lišit podle pohlaví. Například ve výzkumu ESPAD autoři použili množství pěti alkoholických nápojů pro chlapce a čtyř pro dívky (Hibell et al., 2012). V dotazníku ISRD-3 byla stanovena hranice pro *binge drinking* jako pět a více vypitých alkoholických nápojů při jedné příležitosti pro všechny respondenty stejně.

S excesivním pitím měly za poslední měsíc zkušenosti necelé dvě pětiny dětí (39 %), přičemž rozdíl mezi chlapci a dívkami nebyl statisticky

významný (viz tabulku 1). Tento způsob opjení je také významně častější u starších žáků – zatímco mezi 13letými tak v uplynulém měsíci učmila čtvrtina (25 %), mezi 15letými to byla již téměř polovina dětí (49 %). Kromě pohlaví a věku existuje celá řada dalších faktorů z různých oblastí života, které zvyšují pravděpodobnost, že dítě bude takto nadměrně pít praktikovat. O něco častěji se opíjejí děti vychovávané jedním rodičem, pokud jsou v rodině nějaké problémy nebo když dítě zažilo v rodinném kruhu nějakou těžkou životní událost. Například pokud má některý z rodičů problémy s alkoholem nebo drogami, mezi rodiči se odehrávají fyzické střety a hádky či dítě prožilo rozvod nebo odloučení rodičů.¹³ Také kumulace těchto tíživých událostí, které dítě zažilo, zvyšuje pravděpodobnost, že se bude cíleně opíjet. A konečně také trávení volného času s větší skupinou přátel zvyšuje pravděpodobnost výskytu *binge drinking*, z čehož vyplývá, že toto chování je ovlivněno nejen vztahy a atmosférou v rodině, ale také skupinou kamarádů.

Děti, které za poslední měsíc měly zkušenost s excesivním pitím, častěji praktikují i jiné formy rizikového chování, jako jsou užívání kanabису nebo záškoláctví. Z těch dětí, které *binge drinking* praktikovaly, téměř třetina (32 %) vyzkoušela kanabis. Naopak z dětí, které takto nadměrně nepily alkohol, jich pouze 7 % má zkušenost s kanabísem. U záškoláctví je rozdíl také znatelný. Z dětí se zkušeností s *binge drinking* jich téměř polovina (49 %) byla v posledním roce za školou. U dětí, které toto opjení neprováděly, jich za školou byla jedna čtvrtina (27 %).

Naopak jedním z protektivních faktorů, snižujících pravděpodobnost takového opjení, je trávení většiny volného času s rodinou nebo o samotě. Například Kosterman et al. (2000) zdůrazňují důležitost no-rem, které se utvářejí v rámci rodiny. Jelikož ve společnosti existuje velmi široká škála rozdílných názorů na užívání alkoholu, o to důležitější jsou názory rodičů, které formují normy dítěte. Podle autorů mají rodiče v tomto směru značný pozitivní vliv v případech, že jasně vyjadřují své negativní postoje k užívání alkoholu dítětem a přenášejí tak své normy na svého potomka, který se s nimi identifikuje.

13) Tyto zmíněné vztahy jsou sice statisticky významné, nicméně jsou poměrně slabé.

Tabulka 3. Konzumace alkoholu a ukazatele delikvence za poslední rok

	Alkohol - celý život (%)	Alkohol - poslední měsíc (%)	Binge drinking - poslední měsíc (%)
Majetková delikvence			
ano	95,3	86,7	65,8
ne	84,1	67,0	34,9
<i>poměr šancí</i>	3,8	3,3	3,6
Násilná delikvence			
ano	94,1	84,5	60,6
ne	84,3	67,3	35,3
<i>poměr šancí</i>	3,0	2,7	2,8
Delikvence (2+ činy)			
ano	94,5	86,5	63,8
ne	83,3	65,3	32,3
<i>poměr šancí</i>	3,5	3,4	3,7

Pozn.: vážená data; platná procenta; všechny vztahy jsou statisticky signifikantní ($p < 0,05$)
Zdroj: ISRD-3

Protože většina dětí v české společnosti během svého života alkohol již pila, je potřeba se zamyslet nad tím, zda jeho konzumaci můžeme stále chápat jako rizikový faktor, tedy zda zvyšuje pravděpodobnost výskytu delikvence u daného jedince. Z výsledků našich analýz vyplývá, že delikventní žáci mají skutečně o něco větší zkušenosti s alkoholem než žáci nedelikventní (tabulka 3).

Užívání měkkých drog

V této podkapitole se zaměříme na měkké drogy, konkrétně na nejznámější formy užívání kanabisu. Kanabis neboli konopí zahrnuje více možných produktů vytvořených z této rostliny, které obsahují různé množství látky THC (tetrahydrocannabinol). Nejčastěji se v souvislosti s užíváním měkkých drog hovoří o marihuaně, což jsou sušené nebo jinak upravené listy této rostliny. Druhým nejčastěji zmiňovaným produktem z konopí je hašiš s mnohem vyšším obsahem THC, než jaký má marihuana. V dotazníku ISRD-3 byla respondentům položena otázka zahrnující tyto nejnámější pojmy a zněla: „Zkusil/a jsi někdy

kanabis (konopí / marihuanu / hašiš)?“ Kladně na tuto otázku odpovědělo něco přes 16 % žáků, tedy přibližně každý šestý respondent někdy během svého života zkusil nějakou formu kanabisu, což je srovnatelný výsledek s rokem 2007 (viz tabulku 4).¹⁴ Z žáků, kteří někdy zkusili kanabis, ho užila více než polovina i v posledním měsíci. Tedy přibližně pro 8 % žáků 7. až 9. ročníků nemusí být užívání kanabisu výjimečnou záležitostí.

Tabulka 4. Prevalence užívání kanabisu za celý život podle pohlaví, věku a typu školy: porovnání let 2007 a 2013

	Všichni respondenti		Důvěryhodní respondenti	
	2007	2013	2007	2013
Pohlaví	%	abs.	%	abs.
dívky	14,4	166	15,6	164
chlapci	17,2	190	18,0	185
Věk^a				
12 let	5,9	18		
13 let	10,7	76	6,3	37
14 let	18,5	150	16,3	110
15 let	26,1	104	25,5	147
Typ školy				
základní škola	16,5	323	17,0	299
gymnázium	11,0	33	15,6	51
CELKEM	15,8	356	16,5	338
			19,9	328

Pozn.: vážená data; platná procenta; šedě jsou vyznačeny signifikantní rozdíly ($p < 0,05$) v užívání kanabisu podle třídících znaků (pohlaví, věk, typ školy) v dané vlně; tučně jsou vyznačeny signifikantní rozdíly ($p < 0,05$) mezi ISRD-2 a ISRD-3 u jednotlivých kategoriích třídících znaků (pohlaví, věk, typ školy). ^a Prezentovány jsou jen věkové kategorie se zastoupením alespoň 100 respondentů (z důvodu spolehlivosti odhadů).

Zdroj: ISRD-2 a ISRD-3

14) V roce 2007 otázka zněla: „Užil/a jsi někdy konopí, marihuanu nebo hašiš?“ S ohledem na nízkou prevalenci tohoto jevu považujeme za vhodnější pracovat při porovnávání údajů s celoživotní zkušeností.

Nejdříve se podívejme na prevalence v roce 2007 a 2013 (tabulka 4). Statisticky významný rozdíl nebyl prokázán mezi chlapci a dívkami ani v jednom z šetření. Naopak věk žáka se v obou vlnách výzkumu ISRD ukázal jako významný faktor ovlivňující prevalence užívání kanabису. S přibývajícím věkem žáka se zvyšuje pravděpodobnost užívání kanabису, přičemž tento vztah je vcelku silný. Z 15letých žáků tak již čtvrtina někdy ve svém životě užila konopí, marihuanu nebo hašiš. Ke změně prevalence mezi vlnami došlo pouze u věku, kde se prevalence mírně snížily, i když statisticky významný rozdíl je prokazatelný pouze u 13letých. K další změně došlo u typu školy, protože v roce 2007 užívali kanabis více žáci základních škol než gymnazisté, ovšem ve druhé vlně výzkumu se tento rozdíl již stírá a studenti gymnázií užívají kanabis přibližně ve stejné míře jako žáci základních škol.¹⁵

Podobně jako u jiných forem rizikového chování i na užívání kanabису má vliv rodinné pouto. Pokud má žák s rodiči horší vztah a nevychází s nimi dobře, zvyšuje se pravděpodobnost, že zkusí kanabis. Konkrétně žák spíše užívá kanabis, pokud vnímá, že nezískává dostatečnou psychickou podporu a péči od svých rodičů. S užíváním kanabису rovněž souvisí počet těžkých životních událostí spojených s rodinou (rozvod či odloučení rodičů, smrt nebo těžká nemoc blízké osoby, hádky mezi rodiči apod.). Pokud jich dítě zažije více, zvyšuje se pravděpodobnost, že bude užívat konopí, marihuanu nebo hašiš. Podobný závěr, že rodinné vztahy a rizikové chování spolu významně souvisí, prokazují i mnohé další studie (např. Arthur et al., 2002; Loeber & Farrington, 1998). To ovšem nelze interpretovat zjednodu-

15) Třetí sloupec v tabulce 4 zahrnuje do analýzy pouze tzv. „důvěryhodné“ respondenty. Do této kategorie byli zařazeni spolehliví respondenti (ti, kteří by se k užívání kanabису „určitě přiznali“, „spíše přiznali“ nebo již v dotazníku uvedli, že kanabis zkusili) a byli vyloučeni respondenti nekonzistentní ve svých výpovědích (ti, kteří nejdříve tvrdili, že kanabis nezkusili, ale přitom dále v dotazníku odpověděli, že již uvedli, že kanabis zkusili – 40 respondentů). Pokud do analýzy zahrneme tedy pouze tyto důvěryhodné respondenty, zvýší se celoživotní prevalence užívání kanabису o více než 3 procentní body. Nicméně nesmíme zapomínat při interpretaci právě na respondenty, kteří by se k užívání kanabису naopak nepřiznali (352 respondentů). Pokud je jejich skutečná prevalence užívání kanabису výrazně odlišná od respondentů důvěryhodných, mohla by se celková prevalence ještě vychýlit jak k vyšším, tak i nižším hodnotám.

šeně tak, že k drogám utíkají jedinci slabší nebo frustrovaní. Samo experimentování může vycházet u větší části mladých lidí z motivů spíše opačných.

Respondenti, kteří někdy v životě zkusili nějakou formu kanabису (konopí, marihuanu, hašiš), se s větší pravděpodobností účastní také ostatních forem rizikového chování. Žáci se zkušeností s kanabисem ve větší míře chodí za školu (58 %) než žáci bez zkušeností s kanabисem (31 %). Podobně z žáků, kteří vyzkoušeli kanabis, jich tři čtvrtiny vypily alespoň jednou za poslední měsíc pět a více alkoholických nápojů při jedné příležitosti, naopak z žáků bez zkušeností s kanabисem jich takto excesivně pila alkohol jedna třetina (32 %).

Zkušenost s nějakou formou kanabису úzce souvisí také s delikvencí, respektive se spácháním dvou a více delikventních činů za poslední rok, což platí i pro majetkovou a násilnou delikventní činnost (tabulka 5). Užívání kanabису tedy zvyšuje pravděpodobnost, že se jedinec účastní nejen jiného rizikového chování, jako je pití alkoholu nebo záškoláctví, ale rovněž s větší pravděpodobností páchá i delikventní činy. Ovšem mějme na paměti, že za tímto vztahy se také skrývá věk respondentů, protože starší žáci mají více zkušeností se všemi formami rizikového chování i s delikvencí.

Tabulka 5. Celoživotní prevalence užívání kanabису a delikvence za poslední rok

Majetková delikvence	Prevalence užívání kanabису (%)	
	ano	34,8
Násilná delikvence	ne	13,8
	poměr šancí	3,3
Delikvence (2+ činy)	ano	35,2
	ne	13,6
	poměr šancí	3,4
	ano	37,0
	ne	11,2
	poměr šancí	4,6

Pozn.: vážená data; platná procenta; všechny vztahy jsou statisticky signifikantní ($p < 0,05$)
Zdroj: ISR-D-3

Užívání tvrdých drog se obvykle neřadí do rizikového, nýbrž již do delikventního chování. Přesto zmiňme alespoň v krátkosti prevalence užívání tvrdých drog mládeží v České republice. Extázi, LSD, speed či amfetaminy (pervitin) vyzkoušelo během svého života necelé jedno procento žáků (0,8 %). Heroin, kokain nebo crack zkusilo 0,7 % (konkrétně 14 jedinců). Některé zahraniční studie (např. Ellickson, Saner, McGuigan, 1997) používají pro predikování vážnějších forem delikventního chování ukazatel *polydrug use*. Jde o identifikování těch jedinců, kteří vyzkoušeli více druhů drog. U nás je takovýto uživatelův přibližně jedno procento, přičemž do těchto drog nezahrnujeme alkohol, ale pouze kanabis a tvrdé drogy. Prevalence užívání měkkých i tvrdých drog nejsou příliš odlišné od výsledků šetření z roku 2007. V porovnání s jinými státy, které se výzkumu ISRD-2 zúčastnily, se ukázalo, že je u nás vcelku vysoká prevalence užívání měkkých drog (kanabisu), ale naopak nízká prevalence konzumace tvrdých drog (Junger-Tas et al., 2012).

Vysvětlující faktory vybraných forem rizikového chování

V této kapitole jsme si již představili bližší informace o konzumaci alkoholu a užívání drog. Zmapovali jsme, jak se konzumace zmíněných návykových látek mění spolu s věkem, jaký vliv má v tomto případě pohlaví dítěte a jak tato konzumace souvisí s dalšími faktory, jako jsou vztahy v rodině nebo typ školy. Nyní se od bivariační analýzy přesuneme k regresním modelům, které nám pomohou vysvětlit, jaké faktory rizikové chování nejlépe vysvětlují.

Tabulka 6 představuje dva regresní modely se dvěma závislými proměnnými, kterými jsou binge drinking za poslední měsíc a zkušenost s užíváním kanabisu (konopí, marihuana, hašiš) během života. Binge drinking i užívání kanabisu jsou dichotomické proměnné, použita tedy byla v obou případech binární logistická regrese. Faktory ovlivňující výskyt daného rizikového chování, které zahrnujeme do modelu, jsou nejen demografického charakteru, jako je věk a pohlaví, ale také souvisejí se školou (typ školy: základní škola nebo gymnázium), s rodinou (síla rodinných vazeb, počet těžkých událostí v rodině) či s osobností respondenta (sebekontrola).

Tabulka 6. Logistické regresní modely pro jednotlivé formy rizikového chování

	Binge drinking (za poslední měsíc)		Kanabis (během života)	
	B	OR	B	OR
Konstanta	-6,344***		-11,422***	
Pohlaví (žena)	0,035	1,035	-0,051	0,950
Věk	0,491***	1,634	0,769***	2,157
Typ školy (gymnázium)	0,663***	1,941	0,089	1,093
Rodinná pouta (výborná)	0,035***	1,035	0,076***	1,079
Počet těžkých událostí	0,125***	1,133	0,222***	1,249
Sebekontrola	-0,347***	0,707	-0,363***	0,696
Nagelkerke R ²	0,198		0,225	
N	3333		3347	

Pozn.: nevážená data; ***statisticky významné, $p < 0,001$; závorka představuje referenční kategorii
Zdroj: ISRD-3

Jak vidíme, ani u jednoho rizikového chování není vliv pohlaví dítěte statisticky významný, naopak jeho věk má značný vliv v obou modelech, přičemž silněji se projevuje u užívání kanabisu ($OR_{\text{binge drinking}} = 1,6$; $OR_{\text{kanabis}} = 2,2$). Se zvyšujícím se věkem tedy roste pravděpodobnost, že jedinec bude praktikovat binge drinking nebo vyzkouší konopí, marihuanu nebo hašiš. Rozdíly mezi základní školou a gymnáziem charakterizuje pouze praktikování binge drinking. Žáci základních škol mají proto ti studentům gymnázií téměř dvakrát vyšší šanci ($OR = 1,9$), že se budou takto cíleně opíjet. Zkušenost s větším počtem těžkých událostí v rodině je také důležitým ukazatelem pro predikci těchto dvou forem rizikového chování. Pokud dítě zažilo více těžkých rodinných událostí, bude o trochu více inklinovat k opijení a užívání kanabisu. Naopak protektivním faktorem je vyšší sebekontrola, protože snižuje pravděpodobnost výskytu excesivního pití alkoholu i užívání kanabisu u mládeže.

Rizikové chování jako prediktor, nebo komplementární aspekt delikvence?

Nyní se podíváme na poněkud komplikovaný vztah mezi rizikovým chováním a delikvencí. Rizikové chování bývá často mylně viděno pouze jako prediktor následné delikvence, tedy pouze jako předzvěst závažného chování, porušování zákonů a páchání trestných činů mládeží. Všechny tyto formy rizikového chování však mohou být a také často jsou komplementárním aspektem delikvence. Část dětí také ovšem zůstane pouze u rizikového chování a na samotnou delikvenci nepřistoupí. V následujících analýzách budeme za rizikové chování považovat zkušenosť s binge drinkingem za poslední měsíc nebo s užíváním kanabisu během života.

Žáků, kteří se neúčastní žádné formy rizikového ani delikventního chování, je ze 7. až 9. ročníků polovina (50 %). Rizikové a zároveň delikventní chování praktikuje 15 % dětí tohoto věku v populaci. Když se zaměříme na skupinu delikventních žáků (ti, kteří spáchali dva a více delikventních činů za poslední rok), tak tři čtvrtiny (72 %) z nich se zároveň účastnily rizikového chování (tj. binge drinking nebo užívání kanabisu). Z tohoto výsledku je patrné, že pokud jedinec páchá delikvenci, s vysokou pravděpodobností tuto delikvenci doprovází i rizikové chování.

Tyto výsledky ukazují, že rizikové chování je velmi často komplementární složkou delikvence a nemůže být bráno pouze jako jeho chronologický předstupeň. Na druhou stranu je potřeba dodat, že dvě třetiny (66 %) žáků, kteří se rizikově chovají, zůstávají pouze u rizikového chování a vážnější delikvenci nepáchají. Závažnost jednotlivých kombinací vyskytujících se v populaci studentů také shodně kopírují výsledky průměrné míry sebekontroly. Nejvyšší sebekontrolu mají žáci bez zkušenosť s rizikovými i delikventními aktivitami (6,3). Naopak nejnižší sebekontrolu pak logicky mají ti žáci, kteří se účastní obou těchto forem chování (4,6).¹⁶

Jako důležité se jeví také to, kolika rizikovým aktivitám se jedinec věnuje. Pokud žák deklaruje spáchání obou dvou zkoumaných riziko-

16) Sebekontrola je měřena na škále 0 až 10 (= maximální sebekontrola).

vých aktivit (binge drinking a užívání kanabisu), má i vyšší pravděpodobnost, že bude delikventní. Rovněž vztah mezi počtem spáchaných rizikových aktivit a delikvencí je vcelku silný ($C \text{ norm} = 0,32$). Účast na vyšším počtu rizikových aktivit tedy zvyšuje pravděpodobnost výskytu delikvence a potvrzuje tak závěry některých zahraničních studií (Hui-zinga et al., 2000; Sameroff, 1998; shrnující informace podává Shader, 2000). Také Hirschi (1969) tvrdí, že čím více se mládež účastní úspěšných aktivit, jako jsou kouření nebo pití alkoholu, tím spíše se účastní rovněž delikvence.

Závěry

Cílem této kapitoly bylo představit čtenáři vybrané formy rizikového chování a jejich prevalence. Snažili jsme se také zmapovat, které faktory rizikové chování ovlivňují a jaký mají vliv na zvláště závažné formy rizikového chování (binge drinking a užívání kanabisu). Můžeme shrnout, že zkušenosť s alkoholem je mezi mládeží v naší zemi velmi rozšířená. V naší kultuře zřejmě působí jistá tradice považující pivo za typický národní produkt, což může přispívat k vysoké míře tolerance vůči pití alkoholu, a především piva. Obliba piva mezi mládeží ovšem stoupá i jinde v Evropě, jak ukázal i mezinárodní projekt AAA-PREVENT (Stekete et al., 2013). Sama zkušenosť s alkoholem nemusí být tak riziková, vede-li k jeho zvládnutí v mantinelech dané kultury a k vyhýbání se excesům. Na druhou stranu jenom kvůli vysoké celoživotní prevalenci kontaktu s alkoholem není důvodu vyřadit tuto indikaci ze seznamu rizikového chování a považovat ji za něco běžného, vlastně „normálního“. Poměrně vysoká čísla celoživotní prevalence požití alkoholu zůstávají od posledního šetření v roce 2007 na stejné hladině. Naopak problém se skrývá za konzumací za poslední měsíc, kde došlo k velmi výraznému nárůstu. Pití alkoholu mládeží se tak stává častější záležitostí a rovněž cílené opíjení neboli vypití pěti a více alkoholických nápojů při jedné příležitosti není pro mládež tak výjimečné.

Pokud jde o užívání kanabisu, přibližně jedna šestina žáků 7. až 9. ročníků kanabis někdy ve svém životě zkusila. V porovnání s rokem 2007 je tento výsledek prakticky stejný a nedochází tak k žádnému výraznému

nárůstu. Pokud do analýzy zahrneme pouze spolehlivé respondenty, kteří by se k takovému počínání v dotazníku přiznali, a respondenty konzistentní ve svých výpovědích, prevalence užití kanabisu se mírně zvýší na necelou pětinu žáků, kteří zkusili konopí, marihuanu nebo hasiš.

Pro pití alkoholu a užívání konopí, marihuanu platí, že je žáci praktikují výrazně více se zvyšujícím věkem. Naopak možná trochu překvapivě pohlaví nehraje v prevalenci ani u jedné z těchto dvou forem rizikového chování významnou roli. Nicméně rozdíl mezi pohlavími nastává u incidence, kdy chlapci pijí alkohol při větším množství příležitostí nežli dívky, přičemž největší rozdíl je u počtu příležitostí pítí tvrdého alkoholu (pro chlapce v průměru 4,5krát, pro dívky 1,5krát za poslední měsíc). Větší zapojení do rizikového chování souvisí s delikvencí, musíme proto počítat s tím, že původní příčiny jak delikventního, tak rizikového chování vycházejí z podobných zdrojů a vytvářejí určitý syndrom.

Gottfredson a Hirschi (1990) tvrdí, že rizikové stejně jako kriminální (delikventní) chování je vedeno stejným faktorem a tím je nedostatek sebekontroly. Nízká sebekontrola se pak v těchto aktivitách (ať už jsou rizikové, či delikventní) projevuje, protože lidé s nižší sebekontrolou mají větší tendenci být „impulzivní, necitliví, podstupující riziko“ apod. (Gottfredson & Hirschi, 1990, s. 90–91). To také vysvětluje, proč delikventi nejenže páchají zločiny, ale také například řídí nebezpečně, mají více nehod, více pijí, kouří a užívají drogy a i v dalších oblastech svého života se rozhodují riskantně (Gottfredson & Hirschi, 1990). Také Marenin a Reising (1995) připomínají, že nízká sebekontrola není přímo teorií na vysvětlení kriminality a delikvence, ale také riskantního chování v širším slova smyslu. Podle nich tato teorie „vysvětluje bungee jumping a seskok padákem stejně jako krádež nebo znásilnění“ (s. 516). Přesto je míra sebekontroly poměrně důležitým ukazatelem, protože je vyšší u jedinců, kteří páchají pouze rizikové aktivity, než u těch, kteří se účastní zároveň rizikového i delikventního chování (samozřejmě uvažujeme zde o průměrných tendencích, detailnější analýza bude následovat v dalších kapitolách).¹⁷

17) Více o sebekontrolě v kapitole Sebekontrola jako protektivní faktor delikvence mládeže.

Jak data z ISRD-3 dokazují, většina delikventů (72 %) se také rizikově chová, tedy cíleně se opijí nebo užívá konopí, marihuanu nebo hasiš. Není proto vhodné dívat se na rizikové chování pouze jako na předstupeň samotné delikvence, ale také jako na její komplementární aspekt. Proto by v budoucnu bylo dobré v tomto ohledu věnovat více pozornosti longitudinálním studiím, které by zřejmě jako vhodnější a přesnější, i když náročnější a dražší nástroj mohly lépe postihnout vztahy mezi rizikovým a delikventním chováním.

I když jednotlivé formy rizikového chování obecně znamenají porušování nastavených pravidel společnosti, jejich závažnost je různá. V případě konzumace alkoholu a kanabisu je třeba přihlížet k jejich frekvenci a rozlišovat mezi kontrolovaným experimentováním (například za asistence dospělých, kteří mohou rizika osvětlit) a zjevným zneužíváním. Nicméně i kdybychom rozdělili rizikové chování na běžné anebo závažnější formy (není tak obtížné konstruovat i velmi sofistikované indexy závažnosti se zřetelným vztahem k delikvenci – viz Stekete et al., 2013), musíme si všimnout všech jeho forem. Rizikové chování v této fázi života, která je plná hledání své vlastní identity a vyrovnávání s přechodem mezi dětstvím a dospělostí, není ničím neobvyklým a k tomuto věku prostě patří.